

ISSN: 2667-5250

OĞUZTAD
OĞUZTAD

OĞUZ TÜRKÇESİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

O Ğ U Z T A D

Sayı: 2

Eylül 2020

<https://dergipark.org.tr/oguztad>

ISSN: 2667-5250

OĞUZTAD
OĞUZTAD

OĞUZ TÜRKÇESİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Sayı: 2, Eylül 2020

Baş Editör

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
(Bursa Uludağ Üniversitesi)

Editörler

Arş. Gör. Hüseyin GÖKÇE
h.gokce16@hotmail.com

Doktora Talha DİLBEN
dilbentalha@gmail.com

Uzman Eren ÇABUK
cabuk.eren@gmail.com

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ
(Ardahan Üniversitesi)

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
(Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
(Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Mariya LEONTİK
(Gotse Delçev Üniversitesi)

Prof. Dr. Oktay AHMED
(University of St. Cyril and Methodius)

Prof. Dr. Vahit TÜRK
(İstanbul Kültür Üniversitesi)

Prof. Dr. Vugar SULTANZADE
(Doğu Akdeniz Üniversitesi)

Assoc. Prof. Dr. Aynel MEŞADİYEVA
(Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi
Adına Dilbilim Enstitüsü)

Assoc. Prof. Dr. Ergin JABLE
(Priştine Üniversitesi)

Dr. Elçin İBRAHİMOV
(Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi
Adına Dilbilim Enstitüsü)

Dr. Farhad RAHİMİ
(Allameh Tabataba'i Üniversitesi)

Dr. Mehdi REZAEI
(Allameh Tabataba'i Üniversitesi)

2. Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
(Cumhuriyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
(Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Cihangir KIZILÖZEN
(Gümüşhane Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ
(İnönü Üniversitesi)

Doç. Dr. İlhan UÇAR
(Sakarya Üniversitesi)

Doç. Dr. Savaş ŞAHİN
(Akdeniz Üniversitesi)

Doç. Dr. Sinan UYĞUR
(Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Abidin KARASU
(İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi BOZKURT
(Anadolu Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ÇELİK
(İnönü Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK
(Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sebine ABİD
(Artvin Çoruh Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Zahide PARLAR
(İnönü Üniversitesi)

Tarandığımız Indexler

Index Copernicus

International Institute Of Organized Research (I2OR)

İdealonline

Asos Index

Academic Resource Index (ResearchBib)

Journal Factor

Scientific Indexing Services (SIS)

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

Directory of Research Journals Indexing (DRJI)

Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD)

İletişim

oguztad1616@gmail.com

dergi.oguztad@gmail.com

OĞUZ TÜRKÇESİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (OĞUZTAD)

© Her hakkı saklıdır.

Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi (OĞUZTAD), yılda bir kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarlara aittir.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguztad>

OĞUZTAD

OĞUZTAD

BAŞ EDITÖRDEN

Değerli araştırmacılar,

Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisinin [OĞUZTAD], ikinci sayısını yayınlamaktan dolayı büyük bir heyecan ve mutluluk içerisindeyiz. Ulusal hakemli bir dergi olarak öncelikle Oğuz Türkçesi yazılı metinleri, Anadolu ağızları ve Oğuz lehçeleri üzerinde yapılacak çalışmalara yer vermeyi amaçlayan dergi, genel olarak Türk diliyle ilgili araştırma, derleme ve incelemelere de açıktır.

Dergimizin ikinci sayısında 5'i araştırma makalesi, 1'i tanıtım yazısı olmak üzere 6 yazı yer almaktadır. Türk dilinin hemen hemen her aşamasından yazı bulabileceğiniz bu sayıda Oğuzca farklı açılardan ele alınmıştır. Bu sayı münasebetiyle dergiye destek veren yazar ve hakemlerimize teşekkürü bir borç biliriz.

Türkoloji sahasına katkı sağlaması dileğiyle dergimizin bundan sonraki sayılarında görüşmek üzere selamlarımızı iletiriz.

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

İçindekiler

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

HAREZM TÜRKÇESİ FAL KİTABI'NDA OĞUZCA UNSURLAR

Arş. Gör. Samet ONUR 1-30

ANADOLU AĞIZLARINDA GÖRÜLEN *ödü sıt-/ ödü sıd-* 'çok korkmak' DEYİMİ ÜZERİNE

Yüksek Lisans Hakan GÜLER 31-37

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE BASİT CÜMLENİN YÜKLEME GÖRE ŞEKİLLENEN YAPISAL-MANTIKSAL TİPLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Sebine ABİD 38-51

OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDE ASKERİ TERİMLER VE KAVRAMLAR (RÜTBE, BİRLİK ADLARI, ÇAĞDAŞ SİLAHLAR)

MEB (Öğretmen) / Yüksek Lisans Osman KILIÇ 52-63

ESKİ UYGURCA BUDACI İYİ VE KÖTÜ KALPLİ PRENS MASALINDA METİNSELLİK ÖLÇÜTLERİ

Arş. Gör. İbrahim KEKEVİ 64-73

YAYIN DEĞERLENDİRME/YAYIN TANITIM YAZILARI

GELDİYEV, MUHAMMET (1928). DAYHAAN ELİİPBİİSİ. AŞKABAT: TÜRKMENİSTAN DÖVLET NEŞRİYATI, 115 SAYFA.

Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV

Dr. Abdylła ORAZSAHEDOV 74-76

Geliş Tarihi: 26.04.2020
Kabul Tarihi: 30.06.2020

HAREZM TÜRKÇESİ FAL KİTABI'NDA ÖĞUZCA UNSURLAR

Samet ONUR*

ÖZET

Bu makalede, 14. yüzyılda Harezmi Türkçesiyle yazılan ve tarafımızca yayıma hazırlanmakta olan *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'ndaki Öğuzca unsurlar incelenmiştir. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı* olarak adlandırığımız metin, 58 varaktan oluşmakta ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar Bölümü'nde 1057 arşiv numarasıyla kayıtlı bir mecmuanın içinde yer almaktadır.

Metindeki Öğuzca unsurlar tespit edilirken öncelikle *Divânu Lügâti't-Türk*'te Öğuzca kaydı düşülen sözcüklerden ve gramer özelliklerinden faydalanılmıştır. Buna ek olarak Gürer Gülsevin ve Zeynep Korkmaz'ın Öğuzca olmayan tarihî Türk lehçelerindeki Öğuzca unsurları inceledikleri çalışmalarında kullandıkları kriterlerden de yararlanılmıştır. Metnin söz varlığı içerisindeki Öğuzca unsurlar tespit edilirken sözcüklerin tarihî ve modern Türk lehçelerindeki kullanımları da göz önüne alınmıştır.

Çalışmamızda, ilk olarak metnin imlâsında Eski Öğuz Türkçesi metinleriyle ortaklaşan özellikler üzerinde durulmuştur. Bir sonraki bölümde Öğuzcayla ortak ses özellikleri incelenmiş, Öğuzca için karakteristik olan $t \rightarrow d / -G, -G \rightarrow \emptyset / -b-, -b \rightarrow -v-, -v$ gibi ses değişimlerine örnekler verilmiştir. Şekil özelliklerini incelediğimiz bölümde ise metinde görülen ve Öğuzcayla ortaklaşan $\{-dUk\}$ sıfat-fiil eki, $\{-DUKIn\}$ / $\{-DUGIn\}$ zarf-fiil eki, $\{-y\}IsAr\}$ gelecek zaman eki, $\{-A\}$ yönelme durum eki ve $\{-dAn\}$ ayrılma durum eki gibi ekler üzerinde durulmuştur. Son olarak da metindeki Öğuzca söz varlığı ele alınmış; *ağ / ürünğ, ağ künlük, ayruğ, belinğle-, bitig, buğday enğlig / buğday enğli, bul-, dodağ, düşhâr, el / él, ét-, heykel, kapu, kéc-, kendü / kéndü, kibi, kizle, kolay, konuş, kova, kök, kuşluk, mezzit, ötünç, sağ, sarplan-, savaş, tavşan, telü, turul-, unutsalık, ürper-, yas (bol-), yaz- / yazu ve yüzerlik* sözcükleri incelenmiştir. Bunlar arasından *düşhâr, heykel* ve *mezzit* sözcükleri alıntı sözcükler olup bugüne değin Öğuzca olmayan tarihî lehçelerdeki Öğuzca unsurları inceleyen çalışmalarda alıntı sözcükler üzerinde durulmamıştır. Yaptığımız araştırmalar neticesinde bazı alıntı sözcüklerin yalnızca Öğuz lehçelerinde görüldüğü tespit edilmiştir. Yine bazı sözcüklerin de belirli anlamlarıyla kullanımlarının Öğuzcaya mahsus olduğu tespit edilmiştir. Mesela Öğuzcada “muska” anlamına gelen *bitig* sözcüğü metindeki tüm örneklerde bu anlamıyla tanıklanmaktadır. Metinde yer alan *ağ künlük, belinğle-, kuşluk, sarplan-, unutsalık, ürper-* gibi sözcükler ise tarihî Öğuz Türkçesi metinlerinde tanıklanırken Doğu Türkçesinde ya hiç görülmemekte ya da nadiren görülmektedirler. Metindeki en dikkat çekici Öğuzca unsurlardan biri de *yas bol-* birleşik fiilidir. Kaşgarlı Mahmud tarafından Öğuzca olduğu belirtilen bu birleşik fiil, şimdiye kadar *Divânu Lügâti't-Türk* dışında hiçbir metinde tanıklanmamıştır. “Ölmek” anlamına gelen bu hapaks, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda sıkça kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Harezmi Türkçesi, Öğuz Türkçesi, Fal Kitabı, Divânu Lügâti't-Türk, Söz Varlığı

* Araştırma Görevlisi, Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü
samet.onur@yeditepe.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8675-9840>

OGHUZ ELEMENTS IN KHWAREZM TURKISH FORTUNE-TELLING BOOK

ABSTRACT

In this work, Oghuz elements in a fortune-telling book written in Khwarezm Turkish in the 14th century, which is being prepared for publication by us, is examined. The text we call the *Khwarezm Turkish Fortune-Telling Book* is located at the Topkapı Palace Museum, Koguslar, No. 1057 and it consists of 58 leaves.

When determining the Oghuz elements in the text, we first considered the Oghuz dialectic features mentioned in *Dīwān Lughāt al-Turk*. In addition, we used the criteria in the studies in which Gürer Gülsevin and Zeynep Korkmaz examined the Oghuz elements in non-Oghuz dialects. While examining the vocabulary, we determined the words seen in Western Turkish, which are not in Eastern Turkish.

In our study, first of all, the elements that are common with Oghuz Turkish in the spelling of the text are mentioned. In the next section, phonetic features that are common with Oghuz Turkish are emphasized. In this section, examples of phonetic features such as $t > d$ / $-G$, $-G > \emptyset$ / $-b$, $-b > -v$, $-v$ which are characteristic for Oghuz dialect are given. After this section, the morphological features that are common with the Oghuz dialect such as participial suffix $\{-dUk\}$, gerundial suffix $\{-DUKIn\}$ / $\{-DUGIn\}$, future suffixes $\{-GA\}$ and $\{-y\}IsAr\}$, case suffixes $\{-A\}$, $\{-dAn\}$ et al. are emphasized. In the last section, the Oghuz elements in the vocabulary of the text are examined. These words are: *ağ* / *ürünğ*, *ağ künlük*, *ayruk*, *belinğle-*, *bitig*, *buğday enğlig* / *buğday enğli*, *bul-*, *dodağ*, *düşhār*, *el* / *él*, *ét-*, *heykel*, *kapu*, *kéc-*, *kendü* / *kéndü*, *kibi*, *kizle*, *kolay*, *konşı*, *kova*, *kök*, *kuşluk*, *mezgit*, *ötünç*, *sağ*, *sarplan-*, *savaş*, *taşvan*, *telü*, *turul-*, *unutsalık*, *ürper-*, *yas (bol-)*, *yaz-* / *yazu* and *yüzerlik*. Of these words, such as *düşhār*, *heykel*, *mezgit* are loanwords. In the studies examining the Oghuz elements in the non-Oghuz dialects made to date, loan words were not emphasized. In our study, we determined that some loanwords are only seen in Oghuz dialects. In addition, we have discovered that some special meanings of some words are only seen in the Oghuz dialects. For example, the word *bitig* means amulet in the Oghuz dialect and the word *bitig* is always seen in this special meaning in the text we are working on. Some words, such as *ağ künlük*, *belinğle-*, *kuşluk*, *sarplan-*, *unutsalık*, *ürper-* are seen in historical Oghuz texts, but they are not seen at all or rarely seen in Eastern Turkish texts. One of the most remarkable Oghuz element in the text is the *yas bol-* verb. Mahmud al-Kashgari stated that this verb belongs to the Oghuz dialect. However, this verb has not been seen in any Turkish text except *Dīwān Lughāt al-Turk* so far. This hapax legomenon, which means to die, is seen in the text we worked on for the first time, except for *Dīwān Lughāt al-Turk*.

Keywords: Khwarezm Turkish, Oghuz Turkish, Fortune-Telling Book, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Vocabulary

GİRİŞ

Oğuz boy adı, ilk olarak 7. yüzyılda yazıldıkları tahmin edilen Yenisey kitâbelerinde tespit edilmektedir. 8. yüzyılda yazılan Köktürk Bengü Taşları'nda da Oğuz adı karşımıza çıkmaktadır (Sümer, 1972: 3). Bununla beraber Oğuz sözcüğü, bir boy adı olmasının yanında

boylar birliği anlamına da geldiği için yazıtlarda geçen *Oğuz*, *Oğuz Beyleri*, *Dokuz Oğuz Beyleri* ve *Dokuz Oğuz Bodun* gibi ibarelerin Uygurlara işaret ettiğini düşünen araştırmacılar da vardır (Z. Korkmaz, 2013: 20). Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti'ne kadar gelen süreçte kendi başlarına bir siyasî varlık gösteremedikleri için 6-13. yüzyıllar arasında tamamen Oğuz Türkçesiyle yazılmış eserler yoktur (Z. Korkmaz, 2013: 41). Oğuzcanın 6-11. yüzyıllar arasında yazılan Türkçe metinlerdeki izleri karşılaştırmalı filoloji çalışmaları ile ortaya konulabilmektedir.

Oğuz Türkçesine dair ilk sarıh bilgiler Kâşgarlı Mahmud tarafından verilmiştir. Kâşgarlı, *Divânu Lügâti't-Türk*'teki çok sayıda sözcüğe ve gramer özelliğine Oğuzca kaydı düşmüş ve *Divânu Lügâti't-Türk*'te yer alan bu Oğuzca dil malzemesi, bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir (Banguoğlu, 1960; Z. Korkmaz, 1972; Çoban, 2005; Yıldız ve Ölker, 2009; Gülsevin, 2016; Karahan, 2013)

13. yüzyıla gelindiğinde Çingizli fetihleri neticesinde Ön Asya coğrafyasında demografik üstünlük Oğuz Türklerinin eline geçerek bu coğrafya tam anlamıyla Türk yurdu hâline gelince Oğuz lehçesine dayanan yeni bir Türk yazı dili ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Oğuz Türkçesi Ön Asya coğrafyasında müstakil bir yazı dili hâline gelirken bir yandan da Türkistan'da kalan Oğuz kitleleri vasıtasıyla Doğu Türkçesini etkilemeye devam etmiştir. Oğuzcanın bu dönemde Doğu Türkçesine yansıyan en belirgin izleri, ilk olarak 12-13. yüzyıllara tarihlenen ve Leningrad Asya Müzesi'nde bulunan *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde karşımıza çıkmaktadır. Borovkov bu metindeki çeşitli dil verilerinden yola çıkarak eserin yazılış döneminde bir Oğuz tabakasının varlığına işaret etmiştir (Z. Korkmaz, 2013: 71). 13. ve 14. yüzyıllarda Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerin de hemen hepsinde muhtelif oranlarda Oğuzca tesiri görülmektedir (Z. Korkmaz, 2013: 70-75). Bu çalışmada da 14. yüzyılda istinsah edilmiş ve Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda görülen Oğuzca unsurlar incelenmiştir.

HAREZM TÜRKÇESİ FAL KİTABI

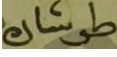
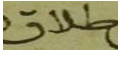

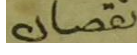
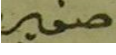
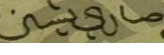
Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nın bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Koğuşlar Bölümü'nde 1057 numara ile kayıtlı, baştan sona aynı elden çıktığı anlaşılan, nesih hatla aharlı kâğıda yazılmış bir mecmuanın içerisinde bulunmaktadır. Toplam 129 varaktan oluşan bu el yazmasının başından 71. varacağına kadar olan kısmında Harezmi Türkçesi ile yazılmış bir *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesi yer almaktadır. Toplam 58 varaktan oluşan *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*, 71. varaktan başlayarak yazmanın sonuna kadar devam etmektedir. Yazma sondan eksik olduğu için *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nın fereğ kaydı bulunmamaktadır. Bununla beraber yazmanın başındaki *Sirâcü'l-Kulûb* ile *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nın yazım özelliklerinden her iki metnin de aynı müstensihin elinden çıktığı anlaşılmakta olup *Sirâcü'l-Kulûb*'ün fereğ kaydı mevcuttur. Burada müstensihin adı ve istinsah yeri belirtilmemiş ancak istinsah tarihi Hicrî 763 (M. 1362) olarak kaydedilmiştir. Aynı tarihin *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nın da istinsah tarihi olması kuvvetle muhtemeldir. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nın son 15 varığındaki *Ebced fâil-mîng şerh-leri* başlıklı bölüm üzerine 1961 yılında Yıldız Kandemir tarafından Reşit Rahmeti Arat danışmanlığında bir lisans bitirme tezi hazırlanmıştır. Kandemir metnin bu bölümünü ayrı bir kitap olarak değerlendirmiş ve metnin dilinin “Çağatayca” olduğunu belirtmiştir. İlmî neşirini hazırlamakta olduğumuz bu metnin Harezmi Türkçesi dönemi

eserlerinden biri olduğu, metni bütün olarak ele aldığımız bir makaleyle gösterilmiştir (Onur, 2020).

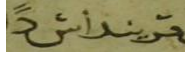
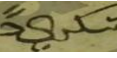
İMLÂDA OĞUZCA İLE ORTAKLAŞAN ÖZELLİKLER

Türkçenin Arap harfleriyle yazıldığı Doğu Türkçesi metinlerinde ağırlıklı olarak Uygur imlâ geleneğinin tesiri görülmektedir. Batı Türkçesi metinleri ise daha ziyâde Arap ve Fars imlâ geleneğine uygun olarak yazılmışlardır. Bununla beraber Batı Türkçesinin imlâ geleneği oluşurken Uygur imlâsının da bir derece etkili olduğu bilinmektedir (Mansuroğlu, 1998: 249-250). Bu noktadaki tesir, doğudan batıya doğru olmuştur. Bu nedenle, bilhassa Harezmi Türkçesi ile Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen bazı ortak imlâ özelliklerini Oğuz Türkçesinin imlâ geleneğinin Doğu Türkçesinin imlâsına tesiri olarak görmek yerine her iki sahada da etkisini gösteren Arap imlâ geleneğinin bir yansıması olarak değerlendirmek daha yerinde olacaktır.

Doğu Türkçesi metinlerinde, Uygur imlâ geleneğine uyularak kalın sıradan ünlü barındıran Türkçe kelimelerin yazımında ط ve ص harfleri hemen hemen hiç kullanılmamış, ince sıradan ünlülü kelimelerde olduğu gibi س ve ت harfleri tercih edilmiştir. Batı Türkçesi metinlerinde ise kalın sıradan Türkçe kelimelerde ط ve ص, ince sıradan Türkçe kelimelerde س ve ت ile yazımın yaygın olduğu görülmektedir. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda birkaç sözcüğün imlâsında Oğuzca ile ortaklık göze çarpmaktadır. Bunlardan *aṭ*, *ṭavṣan*, *ṭalaḳ* ve *toḳṣan* sözcükleri metnin tamamında aynı şekilde; *ṭon*, *ṣıḡır* ve *ṣarıṣın* sözcükleri ise iki farklı şekilde yazılmıştır. İkili yazımlarda *ṭon* sözcüğünün 7 kez تون, 3 kez طون şeklinde; *ṣıḡır* sözcüğünün 3 kez صغیر, 2 kez صغیر şeklinde; *ṣarıṣın* sözcüğünün 1 kez صاریشین, 1 kez de صاریشین şeklinde yazıldığı görülmektedir.

 aṭ (81b/11) *ṭavṣan* (98b/04) *ṭalaḳ* (102b/09) *ṭon* (103a/13)
 toḳṣan (78a/05) *ṣıḡır* (80b/04) *ṣarıṣın* (83a/13)

Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda ayrılma durum eki sekiz yerde {+dAn} biçiminde tespit edilmekte ve bunlardan ikisinin yazımında Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de sıkça görülen tenvin kullanımı dikkat çekmektedir:

 ḳarındaṣ-dan (86b/02) *Teṅgri-den* (109b/05)

SES ÖZELLİKLERİ

Söz Başında b- Sesi

Köktürkçede *bu* işaret zamirinin yükleme durum eki almış hâli *bunu* biçimindedir. Eski Uygur Türkçesinden itibaren görülen *munu* biçimi Doğu Türkçesi için standartlaşmış, Oğuz Türkçesinde ise *bunu* / *bunu* biçimi korunmuştur. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda 11 yerde *munu*, 1 örnekte de *bunu* biçimi görülmektedir. Bu tek örneği, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'na yansıyan Oğuzca bir özellik olarak değerlendirmek mümkündür:

ammā bunu köp kiṣi-ler bilmes-ler (71b/05)

***t- > d-* Değişimi**

Söz başında *t- > d-* ötümlüleşmesi, Oğuzca için karakteristik bir ses değişimidir (Gülsevin, 2016: 276). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda bu ses değişimi *dodağ* ve *di-* sözcüklerinde tespit edilmektedir. Metinde 2 kez tanıklanan *di-* fiili, 5 yerde *ti-* şekliyle de görülmektedir.

* *tōdağ* (Doerfer, 1967: 603-605) > *dodağ* (89b/05)
ti- > *di-* (120b/04, 121a/03)

***-G, -G- > Ø* Değişimi**

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde sıkça görülen *-G, -G-* erimesinin, Oğuzcanın tipik bir özelliği olduğu bilinmektedir. Modern Oğuz grubunda Eski Türkçenin söz içi ve söz sonu *-G, -G-* sesleri düzenli olarak düşmektedir. *Divānu Lüğâti't-Türk*'te de Oğuzların söz içi *-G-* sesini düşürdüğüne dair bilgi verilmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 13). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda bu ses değişimi oldukça sık görülmektedir. Metinde, isimden sıfat yapan $\{+IIG\}$ / $\{+II\}$ ve $\{+IUG\}$ / $\{+IU\}$ ekleri; $\{+lū\}$ 82 kez, $\{+lūg\}$ 42 kez, $\{+lu\}$ 19 kez, $\{+lūg\}$ 135 kez, $\{+li\}$ 13 kez, $\{+lig\}$ 9 kez, $\{+li\}$ 19 kez ve $\{+lūg\}$ 39 kez olmak üzere toplam 358 kez kullanılmıştır. Buna göre, bu ekin görüldüğü örneklerin %37.15'inde son ses konumundaki *-G* sesinin düşmüş olduğu görülmektedir. Bu ek, metinde ince sıradan ünlülü kelimelere geldiğinde son ses konumundaki *-g*'nin daha sık düştüğü görülmektedir:

Kullanım Sayısı ve Oranı	Kullanım Sayısı ve Oranı	Toplam
$\{+lū\}$ 82 (%66.12)	$\{+lūg\}$ 42 (%33.88)	124
$\{+lu\}$ 19 (%12.33)	$\{+lūg\}$ 135 (%87.67)	154
$\{+li\}$ 13 (%59.10)	$\{+lig\}$ 9 (%40.90)	22
$\{+li\}$ 19 (%32.75)	$\{+lūg\}$ 39 (%67.25)	58

Eski Oğuz Türkçesinde bu ekin ünlüsü kurallı olarak yuvarlak ünlüyle $\{+IU\}$ şeklinde görülür (Gülsevin, 2017: 127). Ekin Harezmi Türkçesi metinlerindeki kullanımı ise kurallı değildir. Düz ünlüden sonra yuvarlak, yuvarlak ünlüden sonra düz ünlülü şekilde ulanabilmektedir. Hatta aynı metinde, aynı sözcüğe bazen düz bazen yuvarlak ünlülü şekilde de ulanabilmektedir (Hacıeminoğlu, 1997: 41). Aşağıda bu ekin $\{+II\}$ ve $\{+IU\}$ şeklinde görüldüğü sözcüklerden bazı örnekler verilmiştir:

adağlı (74a/09), *uyatlı* (74a/10), *körkli* (75b/03), *körklü* (75b/03), *ârzülü* (76b/07), *bereketli* (80a/01), *yulduzlı* (80a/05), *yulduzlu* (76b/04) *kılıklı* (80a/06), *ağrılı* (83a/12), *sağınçlı* (101a/10), *kaşlı* (102a/12), *iş-li* (107b/03), *ayağlı* (106a/01), *tatlu* (108a/14), *boyaglı* (108b/08), *yarlu* (127b/12), *kağulu* (127b/13), *küçlü* (77b/08), *sewünçlü* (78b/15), *yürekli* (80b/08), *devlet-lü* (80b/11), *sewüglü* (89a/09), *körklü* (101a/06), *könğüllü* (103a/03)

Oğuzcada birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki *-G* sesi genellikle düşmektedir. Metinde, son ses konumundaki *-g* sesinin yitimi, Eski Türkçede *kağ, kağ, kamu* şekillerinde görülen ve Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde *kağ* şeklini alan sözcükte görülmektedir (F. Korkmaz, 2007: 101). Bu sözcük *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda 69 kez

ķamuę, 6 kez de *ķamu* şeklinde tespit edilmektedir. %8'lik orana tekábül eden *ķamu* biçimi, metindeki Oğuzca tesirinin göstergelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer bir durum *ķatıę* sözcüğünde de görülmektedir. Sözcük; 12 kez *ķatıę*, 3 kez de *ķatı* şeklinde kullanılmıştır. Burada da Oğuzcaya uygun olan biçimin %20 oranında olduğu görülmektedir. Bu ses olayına bir başka örnek de Eski Türkçede *ķiçig* olarak yer alan sözcükte karşımıza çıkmaktadır. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda bu sözcük 6 kez *ķiçig* (86b/06, 88a/03, 89b/09, 108a/02, 109a/01, 119a/15) biçiminde, 1 kez de Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde olduğu gibi *ķiçi* (109b/11) biçiminde kullanılmıştır. Burada Oğuzca biçimin oranı %14.28 olarak görülmektedir. Eski Türkçede ilk olarak *ķapıę* biçiminde tespit edilen sözcük de *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda ikili şekilde karşımıza çıkmaktadır. Metinde *ķapuę* biçimi 1 kez (116a/13), *ķapu* biçimi 6 kez (118b/02, 118b/10, 122a/02, 122a/03, 127b/96, 128a/13) tanıklanmaktadır. Bu örnekte Oğuzcaya yaklaşan biçimin oranı %85.71'dir. Eski Türkçede eklerin başında yer alan /G/ sesi de Oğuzcada genellikle düşmektedir. Örneğin Eski Türkçede fiilden isim yapan {-GUçI} eki (Gabain, 1988: 52), Oğuzcada {- (y)IcI} / {- (y)UcU} biçiminde görülür (Z. Korkmaz, 2007: 153). Söz konusu ek, Harezmi Türkçesi metinlerinde de ekseriyetle {-GUçI} biçiminde görülmektedir. Harezmi Türkçesiyle yazılan eserlerde, bu ekin {-ICI} şeklinde tespit edebildiği çok az sayıda örnek bulunmaktadır. Bu örnekler, Oğuzca tesirinin yoğun olduğu *Mukaddimetü'l-Edeb* ile *İbn-i Mühennâ Lugati*'nde ve bir Oğuz Türkü tarafından yazıldığı düşünölen *Kısas-ı Rabęüzî*'de görülmektedir. Ekin Oğuzca bir özellik olarak {-ICI} şeklinde tanıklandığı bir örnek de *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

agaç tüpinde, çokrak başında yalęuz yatıcı bolmasun (77b/14)

Metinde {-GAN} sıfat fiil ekinin *toğ-* fiiline bir kez {-GAN}, bir kez de {-AN} şeklinde ulandığı görülmektedir. Doğu Türkçesi imlâsında, aynı ünsüzün art arda göröldüğü sözcüklerde bu ünsüzün yalnızca bir kere yazıldığı örnekler sıkça görölse de *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda bu imlâ özelliği görölmemektedir. Metinde, bu tür durumlarda ünsüzlerin ikisi de yazılmaktadır. Buradan hareketle, eğer bir müstensih hatası değilse *toğan* örneğinde de ek başında /G/ yitimi göröldüğünü söyleyebiliriz:

toğan yerde ayruğ yerke tüşęey (85b/07)

toęęan yerde ayruğ ayruğ yerke tüşęey (105a/05-06)

Oğuzcada, birden fazla heceli kelimelerin ilk hecelerinden sonra gelen hecelerin başındaki /G/ sesi de genellikle düşmektedir. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda Oğuzcanın bu özelliğini gösteren örnekler mevcuttur. Eski Türkçede *ķazęan*- şeklinde görölen fiil, metnimizde 4 kez *ķazan*- (90a/09, 100b/01, 101b/07, 104b/01), 1 kez de *kazęan*- (87b/11) biçiminde kullanılmıştır. Yine Köktürkçede *tabıřęan* olarak görölen sözcük *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda iki kez geçmekte, iki yerde de *tařęan* (98b/04, 98b/06) biçiminde görölmektedir.

-b-, -b > -v-, -v Değişimi

Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların ve onlara yakın olanların Hakaniye Türkçesindeki Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *b*'den dönöşen çift dudak *w*'sini (ف) *v*'ye (و) çevirdiklerini belirtmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 12). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda, Eski

Türkçenin söz içi ve söz sonu *b*'leri ekseriyetle *w* olarak görülmekte olup birkaç sözcükte *v*'li şekiller de görülmektedir. Bu *v*'li sözcüklerin ikili yazımı yoktur. Tüm örneklerde *vâv* (و) ile yazıldıkları görülmektedir:

sab > sav : *kim erse birle alış beriş, söz sav kılmason* (86b/14)

*saba-ş (Tekin, 1987: 63) > savaş : *sonğı savaş bolur* (87b/15)

tabışğan > tavşan : *tavşan kanı birle bitig yazıp ağaç tüpinde kömsün* (98b/06)

ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

{-dUk} İsim-Fiil Eki

Eski Türkçe döneminden itibaren görülen bu ek, 11-13. yüzyıllar arasında pek fazla kullanılmamıştır. Doğu (Çağatay) Türkçesinde {-GAN} ekinin tesiriyle işlekliliğini büyük ölçüde yitirmiş, Oğuzcada ise eski Oğuz Türkçesi döneminden başlayarak her dönemde oldukça sık kullanılan bir ek olmuştur (Gökdağ, 1993: 106). Bu ekle teşkil edilen sıfat-fiiller, Eski Türkçede iyelik eki almadan sıkça kullanıldıkları hâlde sonraki süreçte özellikle de Batı Türkçesinde kalıcı isimler haricinde daima iyelik ekiyle kullanılmışlardır (Eraslan, 1980: 68). Harezmi Türkçesi metinlerinde de {-dUk} eki genellikle iyelik eki olarak kullanılmıştır (Toprak, 2003: 115). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda bu ekin iyelik eki almadan kullanıldığı 2 örnek görülmektedir. Bunlardan biri *toğduκ* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Metinde, aynı işlevde *toğğan* ve *toğan* sözcüklerinin de kullanılmasından hareketle *toğduκ* şeklinin kalıcı isim olmadığı anlaşılmaktadır:

toğduκ ewde ayruκ ewke kirse eygü bolğay (86b/04-05), *toğğan yerde ayruκ ayruκ yerke tüşgey* (105a/05-06), *toğan yerde ayruκ yerke tüşgey* (85b/07)

Ekin olumsuzluk ekiyle beraber ve iyeliksiz görüldüğü diğer sözcük *sanmaduκ* olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı sözcük *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de *öldürdi anı sanmaduk yandı* (Yüce, 2014: 61) cümlesinde de görüldüğü için bu örneğin kalıcı isim olduğu düşünülebilir:

sewünç bişâret sanğa kim Tenğri 'azze ve celle sanğa sanmaduκ yerde devlet ni'met ruzi kılgay (123b/15-124a/02), *ammâ seninğ élinğ sanmaduκ yerde ruzi téggey* (117b/14-15)

Metinde {-dUk} eki alan diğer sözcükler; *bérdükine*, *ulğayduκınça* ~ *ulğayduğınça*, *bolduğınça*, *kılduğınça*, *barduκınça* ve *umduκunğ* olarak tespit edilmektedir. Ekin *umduκunğ* sözcüğünde sıfat, *bérdükine* sözcüğünde isim oluşturduğu görülmektedir. {-dUk} ekine önce 3. teklik kişi iyelik eki sonra da eşitlik eki getirilerek teşkil edilen diğer sözcükler ise cümlede zarf görevi üstlenmektedirler. Zeynep Korkmaz, {-DUKÇA} yapısını Oğuz grubuna özgü bir zarf-fiil eki olarak değerlendirmekte ve bu zarf fiil ekinin eşitlik durum ekinden önce araya 3. teklik kişi iyelik eki alarak {-DIğInçA} / {-DUğUnçA} biçimiyle de kullanıldığını bildirmektedir (Z. Korkmaz, 2007: 872-874). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'ndaki Oğuzca unsurlardan biri olan {-DUKInçA} / {-DUGInçA} eki, Korkmaz'ın bahsettiği {-DIğInçA} / {-DUğUnçA} ekinin en eski örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır:

ammâ neçe uluğ bolduğınça mâlı artğay (76a/03), *né kim Haκ 'azze ve celle bérdükine razi bolğay* (76b/07), *ammâ neçe ulğayduκınça işi édğü bolğay* (77b/09), *ammâ neçe kim 'imâret kılduğınça mâlı, tawarı artğay* (85b/09), *ulğay-duκınça ten-dürüst bolğay* (86b/07-08), *neçe*

ulğayduğınça mālī artğay (86a/15-86b/01), *ulğay-duğınça ten-dürüst bolğay* (88a/04), *ulğayduğınça hürmeti artuğ bolğay* (88a/08), *néçe ulğayduğınça rüzusu artuğ bolğay* (88b/05), *ulğay-duğınça ten-dürüst bolğay* (89b/09-10), *néçe kim ulğayduğınça işi hayr bolğay* (102b/12), *ammā ulğayduğınça işi édğü bolğay* (104b/04-05), *barduğınça işi édğü bolğay* (108b/04), *ulğayduğınça işi eygü bolğay* (109b/11-12), *ammā seniñ işiñ evvel düşhār erdi, émdi barduğınça eygü bolur* (124a/03-04), *umdukuñg rüzini bulğa sen* (127b/07-08)

{-GA} Gelecek Zaman Eki

Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda gelecek zaman eki olarak {-GAy}, {-GA} ve {-(y)IsAr} eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Metinde gelecek zaman eki; 313 kez {-GAy}, 36 kez {-GA} ve 1 kez de {-(y)IsAr} şeklinde olmak üzere toplam 350 örnekte tespit edilmektedir. Eklerin kullanım oranı şu şekildedir:

Gelecek Zaman Eki	Oranı
{-GAy}	%89.43
{-GA}	%10.29
{-(y)IsAr}	%0.28

Zeynep Korkmaz, Eski Türkçedeki Oğuzca izlerini incelediği çalışmasında Eski Türkçede ve Hakaniye Türkçesinde gelecek zaman eki olarak kullanılan {-GA} ekinin Oğuz Türkçesinde ünsüz yitimiyle {-A} biçimine dönüşüp gelecek zaman, geniş zaman, istek ve emir görevlerinde kullanıldığını belirterek Eski Türkçedeki {-GA} ekini Oğuzcanın bir belirtisi olarak kabul etmektedir (Korkmaz, 1974: 27-28). Bu ek, *Harezmi Türkçesi* metinlerinde *Kıyas-ı Rabgûzî*, *Mu'inü'l-Mürîd* ve *Hüsrev ü Şîrin*'de tespit edilmektedir. *Mu'inü'l-Mürîd* ve *Hüsrev ü Şîrin* manzum metinler olduğu için bu metinlerdeki -GA eki kullanımının vezin gereği olma ihtimali göz ardı edilmemelidir (Eckmann, 1996: 32). *Kıyas-ı Rabgûzî* ise *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı* gibi mensur bir metindir. {-GA} ekinin bir Oğuz Türkü olduğu düşünülen *Rabgûzî*'nin eserinde gelecek zaman ve istek kipi eki olarak kullanılması Korkmaz'ın görüşünü destekler niteliktedir. Bu bağlamda *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda gelecek zaman işlevinde kullanılan {-GA} ekini de bir Oğuzca unsur olarak değerlendirmek mümkündür. Şunu da belirtmek gerekir ki bu ek *Kıyas-ı Rabgûzî*'de istek fonksiyonunda da kullanılırken *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'ndaki tüm örneklerde gelecek zaman eki fonksiyonundadır:

seferiñg mübârek bolğay. Menfâ at asıg üküş tapğa sen (117b/13-14) *tağı sañğa éki sewünç körünür: bir māl sewünçi, ékinçi sağ-lık sewünçi. Éki-sini tağı körge sen* (123b/01-03) *murâdñg hâşıl bolğay. Ārzünğni bulğa sen. Qorqmışñg-dın kutulğa sen* (126b/11-12) *Tenğri 'azze ve celle sañğa anı āsân kılu bergey. Emgekdiñ kutulğa sen. Devlet-ka ni'met-ka ulanğa sen. Eygülik-ke téggey sen* (126b/14-15) *qamuğ qorqunç-lardıñ emîn bolğay sen. Umdukuñg rüzini bulğa sen* (127a/07-08) *eger bu niyet-din yanmaz erseñg yawlaq peşimān bolğa sen. Emgek-lerke qayğularğa tüş-ge sen* (128a/05-07)

{-(y)IsAr} Gelecek Zaman Eki

{-(y)IsAr} eki, Eski Oğuz Türkçesi döneminin en işlek gelecek zaman ekidir (Gülsevin, 2017: 107). Söz konusu ek, *Harezmi Türkçesi* metinlerine yansıyan bir Oğuzca özellik olarak

sadece *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Muhabbet-nâme*'de görülmektedir. $\{-y\}IsAr$ eki *Hüsrev ü Şîrîn*'de 2 örnekte tespit edilmektedir:

*Kim uş biz tig bize kim **yığlayısar*** (Hacıeminoğlu, 2000: 450)

*Kim uş tün bardı bu kün **kalmayısar*** (Hacıeminoğlu, 2000: 412)

Muhabbet-nâme'de de iki örnekte tanıklanan bu ek, eserin İstanbul Millet Kütüphanesi, Arabî nu. 86'da kayıtlı nüshasında $\{-UnsAr\}$, British Museum Or. 8193 ve British Museum Add. 7914 nüshalarında $\{-y\}IsAr$ şeklinde görülmektedir:

*İçeliñg bâde kim gül-ler **solunsar (solısar)** / Tinimiz 'âkıbet toprağ **bolunsar (bolısar)*** (Sertkaya, 1972: 200)

Ekin, bu örneklerin dışında bir de *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tek örnekte gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı görülmektedir:

*ol yağdurmağ-ğa yawuğan bulut, **yağısar** bulut-lar* (Yüce, 2014: 33)

$\{-y\}IsAr$ eki, *Harezm Türkçesi Fal Kitabı*'nda da gelecek zaman işleviyle bir örnekte tespit edilmektedir. Bu örnekle beraber $\{-y\}IsAr$ gelecek zaman ekinin görüldüğü Harezm Türkçesi eserlerinin sayısı üçe çıkmaktadır:

*Bu fâl kim sañga keldi köp sewüngey sen. Ammâ sen ol endişe kılıp turur sen, anı bulğa sen. Devlet ni'met ve iğbâl sañga yüz ewürüp turur, sañga **keliser**.* (129b/04-07)

$\{-dAn\}$ Ayrılma Durum Eki

Harezm Türkçesi metinlerinde ayrılma durum eki ekseriyetle $\{-dIn\}$ olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekin Oğuzcadaki biçimi $\{-dAn\}$, Harezm Türkçesi metinlerinde nadir olarak görülmektedir. $\{-dAn\}$ ayrılma durum eki; *Kıyas-ı Rabgûzî*'de üstün tenvini ile 9, *Nehcü'l-Ferâdis*'te 1, *Hüsrev ü Şîrîn*'de 6 kez kullanılmıştır (Ata, 2002: 63).

Harezm Türkçesi Fal Kitabı'nda 2 kez $\{d\}$, 6 kez de $\{dan\}$ biçiminde yazılan bu ek toplam 8 örnekte tespit edilmektedir. Bu örneklerle beraber $\{-dAn\}$ ayrılma durum ekinin görüldüğü Harezm Türkçesi eserlerinin sayısı dörde çıkmaktadır:

şafradan (80a/03), *şarındaşdan* (86b/02), *yoğsul-dan* (90a/06), *ağ-dan* (92a/11), *andan* (108a/08), *Tenğri-den* (109b/05), *işden* (117b/04), *kişi-lerden* (128a/08)

$\{-A\}$ Yönelme Durum Eki

1. ve 2. teklik kişi iyelik eklerinden sonra gelen yönelme durum ekinin $\{-A\}$ şeklinde ulandığı örnekler Eski Türkçe dönemi metinlerinde de görülmektedir (Ata, 2002: 58). Zeynep Korkmaz, bu durumu Oğuzca belirtisi olarak görmektedir (Z. Korkmaz, 1974: 27-25). Aysu Ata da *Kıyas-ı Rabgûzî*'deki birkaç örnekte, *Hüsrev ü Şîrîn*'de, *Mu'înü'l-Mürîd*'de ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ekin $\{-A\}$ şeklinde görülmesini Oğuz Türkçesi özelliği olarak değerlendirmektedir (Ata, 2002: 58).

Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda yönelme durum ekinin iyelik eklerinden sonra $\{+nA\}$ ve $\{-A\}$ şeklinde geldiği çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bununla beraber yalın hâldeki sözcüklerden sonra yönelme durum eki istisnasız $\{-KA\}$ / $\{-GA\}$ biçiminde ulanmaktadır. Aşağıda; iyelik eklerinden sonra ekin $\{+nA\}$ ve $\{-A\}$ şeklinde görüldüğü örneklerden bazıları gösterilmiştir:

seninġ élinġe (117b/14), *ümîdine téggey sen* (120b/05-06), *ammā özine hem mâlna til köz teger bolġay* (82a/01), *ömri ilgerüki-de eygü bolġay, ümîdine téggey* (86a/05-06), *menim katıma* (93b/06), *eygü sakınç-larına téggey sen* (121a/12), *oġlan-larına ilm ve Kurân öğretgey* (102b/13)

$\{-Inġ\}$ 2. Çokluk Kişi Emir Eki

Zeynep Korkmaz, Eski Türkçede 2. şahıs teklik ve çokluk emir kipi için iki farklı şekil bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan biri, teklikte yalnız fiil kökünün kullanılması, çoklukta ise $\{-Inġ\}$ ekinin getirilmesi; diğeri de teklikte $\{-GII\}$, çoklukta $\{-InġIAR\}$ ekinin eklenmesidir. Korkmaz, Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz ve Kıpçak lehçeleri için bu ek dolayısıyla yaptığı açıklama ve tarihî Oğuz metinlerinde teklikte fiil kök veya gövdesinin, çoklukta ise $\{-Inġ\}$ ekinin kullanılmış olmasından dolayı birinci şeklin Oğuzca'yı temsil eden bir ek türü olduğunu ifade etmiştir (Z. Korkmaz, 2010: 13). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda bu Oğuzca özelliğinin iki örneği bulunmaktadır:

ammā til-de közde saklanınġ (118b/05), *ammā tilde közde saklanınġ* (124a/08)

Birinci Teklik Kişi Zamirinde $\{+im\}$ İlgî Eki

Doğu Türkçesinde 1. teklik kişi zamiri, ilgi eki aldığı anda genellikle *meninġ* / *méniġ* biçiminde görülür. Gürer Gülsevin, *Nehcü'l-Ferâdis*'te de görülen *menim* çekimini Oğuzca bir unsur olarak değerlendirmektedir (Gülsevin, 2010: 61). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *menim* biçimi 10 kez (80b/10, 93b/06, 96a/06, 96b/05, 97a/05, 97b/05, 98a/02, 98b/01, 98b/14, 127a/12), *meninġ* biçimi ise yalnızca 1 kez görülmektedir (115b/02).

SÖZ VARLIĞI

aġ / *ürünġ*

Divânu Lüġâti't-Türk'te “beyaz” anlamına gelen *ürünġ* kelimesi için şu açıklama yapılmıştır:

ürünġ: her şeyin beyazı. Oğuzlar *aġ* derler. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 68)

Yaşayan hemen hemen bütün Türk lehçelerinde beyazın Türkçe karşılığı olarak *aġ* kelimesi bulunduğunu belirten Gürer Gülsevin ise Köktürkçede de görülen *ürünġ* kelimesinin Halaç Türkçesinde *hirinġ* şeklinde yaşamasından hareketle sözcüğün Oğuzca olduğunu düşünmektedir (Gülsevin, 1998: 16). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda her iki sözcük de kullanılmıştır. Metinde, *aġ* sözcüğü içinde bulunduğu birleşik isimler haricinde 18, *ürünġ* sözcüğü ise 2 kez kullanılmıştır. Aşağıda sözcüklerin geçtiği bazı bölümlerden örnekler verilmiştir:

ton-da **ak** ton yarar bolğay (91b/10), **ak** oprak eygü bolğay (105a/06), yüzi **ak** bolur (109b/09), yüzi **ürünğ** bolur (108b/12), teni **ak** bolur (108b/12)

ak künlük

Türkiye Türkçesinde *akgünlük* olarak yaşayan bu sözcük Türk Dil Kurumu tarafından “Tütsü olarak yakılan bir ağaç sakızı türü.” olarak tanımlanmıştır (<https://sozluk.gov.tr>). Sözcük, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de tespit edilmektedir. 14. yüzyılın sonları veya 15. yüzyılın başlarında yazılmış olduğu tahmin edilen *Hazâinü's-Saadât*'da ve yine 14. yüzyılın ikinci yarısıyla 15. yüzyılın başlarında yaşamış olan Celâlüddin Hızır'ın *Müntahab-ı Şifâ* adlı eserinde *ak günlük* sözcüğü tanıklanmaktadır (Önler, 1990: 371). Hakaniye ve Harezmi Türkçelerinde görülmeyen sözcük, Doğu Türkçesi metinlerinde sadece *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*'de *künğlük* şeklinde ve “Buğâr, âteşe yakılan güzel hoşulu şamğ, kendir, sünbül.” ve “Güneş toğarken büt-perestleriñ buhur itdikleri lübân.” anlamlarıyla görülmektedir (Durgut, 1995: 535). Oğuzca olarak değerlendirdiğimiz bu sözcük *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda Türkiye Türkçesinde yaşayan anlamıyla 6 kez tanıklanmaktadır:

bir çerāk mescid-ke bersün; ak mûm, yüzerlik, ak künlük altında tütüzsün (93a/12-13), *bir çerāk mezgî-ke bersün; artuç ağacı, ak künlük, yüzerlik altında tütüzsün* (94a/15-95b/01), *artuç ağacı, ak künlük, yüzerlik altında tütüzsün* (94b/01), *tağı ak künlük, artuç ağacı, yüzerlik, eski kâğıd altında tütüzsün* (96b/15-97a/01), *tağı bir çerāk mescidke bersün tağı yüzerlik, ak künlük, kök böz tütüzsün* (97b/12-13), *tağı ak mûm, yüzerlik, ak künlük altında tütüzsün* (98a/12)

ayruk

Divânu Lüğâti't-Türk'te *adruk* ve *ayruk* sözcüklerinin Oğuzca oldukları ve “başka” anlamına geldikleri belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 48, 55). Tarihî süreçte bu sözcüğün en sık görüldüğü saha, Kâşgarlı Mahmud'un kaydını destekler şekilde Batı Türkçesi olmuştur (Hacıeminoğlu, 2015: 121). Harezmi Türkçesi eserlerinde; *İbn-i Mühennâ Lugati*'nde *ayruk*, *Kıyas-ı Rabgûzi*'de *ayrı* ve *Hüsrev ü Şîrin*'de *ayruk* olarak görülen (Ünlü, 2012b: 67) bu Oğuzca sözcük, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *ayruk* şekliyle 12 kez tanıklanmaktadır:

ilk helâli yas bolsa ayrukı birle yaraşmağay (75a/07), *ayruk kişi sözün sewmegey* (78a/09), *anası sütün-din ayruk süt émmiş bolğay* (79b/0), *könğli ayruk yerde bolğay* (80a/15), *ayruk érne sewgey* (82a/13), *anası sütün-de ayruk süt émmiş bolğay* (82b/12), *toğan yerde ayruk yerge tüşgey* (85b/07), *toğduķ éwde ayruk éwke kirse eygü bolğay* (86b/04-05), *ayruk-lardın rüzî-lig bolğay* (87a/10-11), *ayruk kişi sütün émmiş bolğay* (87b/14), *ayruk yat kişi-de salıg-ı ermiş* (100b/9-10), *toğğan yerde irak ayruk yerke tüşgey* (105a/05-06).

beliñge-

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanan ve “korkmak, tedirgin olmak, ürkererek uyanmak” gibi anlamlara gelen *beliñge-* fiili, *Divânu Lüğâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de de görülmektedir (Ünlü, 2012c: 140). Harezmi Türkçesi eserlerinde yalnızca *Hüsrev ü Şîrin*'de karşımıza çıkan bu fiil, tarihî Kıpçak ve Çağatay metinlerinde yer almamaktadır. Clauson da bu fiilin yalnızca Osmanlı ve Teleüt Türkçelerinde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 344). *Tarama Sözlüğü*'nde, 14. ve 19. yüzyıllar arasında bu fiilin görüldüğü metinlerden

çok sayıda örnek bulunmaktadır (Tarama Sözlüğü I, 1996: 492-495). Anadolu ağızlarında da *belinle-*, *beliŋle-*, *benilde-*, *beniŋilde-* gibi biçimleriyle yaşamakta olan bu fiil (<https://sozluk.gov.tr>), *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda şu örneklerde karşımıza çıkmaktadır:

ol sâ'at anıŋ tûsi ürperür, beliŋ-ler (93a/05-06), *yawuzluğum ol turur kim bu Serefân yulduzluğ kişi-ni uykusında korçutur men, beliŋ-ler, teni ağır bolur* (94b/10-11)

bitig

Divânu Lüğâti't-Türk'te, Doğu Türkçesinde genellikle “kitap, yazı, ferman, mektup” gibi anlamlarda kullanılan *bitig* sözcüğünün Oğuzcada “muska” anlamına geldiği belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 165). Sözcüğün Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de “muska” anlamında kullanıldığı görülmektedir:

Eski Oğuz Türkçesi ile yazılmış *Kitâb-ı Tali 'i Mevlûd*:
ğara tavuğ ħurbân ideler, üç bitî yazalar (29b/09)

Eski Oğuz Türkçesinde *biti* olarak görülen sözcük, “muska” anlamıyla Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaşamaktadır (<https://sozluk.gov.tr>).

Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda 135 kez tanıklanan *bitig* sözcüğü tüm örneklerde Oğuzcadaki “muska” anlamıyla kullanılmıştır. Aşağıda, metinde *bitig* sözcüğünün geçtiği bölümlerden örnekler verilmiştir:

til köz téger bolğay, bitig-siz yörimesün (81b/02-03), *ol yelke şudâ' terler, küçlüğ bitig kerek* (82a/15), *bitigin Âzîne kün ħuşluğ vaqtında yazsun* (99a/12), *tağı bir bitig yazıp boynınğa bağlasun* (95a/01), *ol suwnı üç tünle içsün hem tenin yusun tağı bir bitig boynına bağlasun* (97a/11-12), *tağşan ħanı birle bitig yazıp ağaç tüpinde kömsün* (98b/06)

buğday eŋlig / buğday eŋli

“Esmer” anlamındaki *buğday eŋlig* tabiri, ilk olarak Hakaniye Türkçesi eserlerinden *TİEM 73 Kuran Tercümesi*'nde A'raf Suresi'nin 11. ayetinin tercümesinde karşımıza çıkmaktadır. *TİEM 73*'teki bu ibareyle Hz. Âdem kastedilmektedir. Âdem kelimesinin “esmer, buğday tenli” anlamına gelen *el-Üdmetu* kelimesinden türediği düşünülmekte (Keskin, 2018: 775) ve *racülün Âdeme* ibaresinin de Arapçada “esmer adam” anlamına geldiği bilinmektedir (el-İsfahani, 2007: 110). Buradan hareketle *TİEM 73*'teki ibarenin “esmer” olarak anlamlandırılması gerektiğini söylemek mümkündür:

yana aydımız feriştelерke yüknüŋler buğday eŋligke (Kök, 2004: 107)

Aynı ibare Oğuz unsurlarının hakim olduğu bir Memlük Kıpçak eseri olan *Kitâb fi'l Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*'de *boday emlü* olarak bulunurken aynı saha eserlerinden *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*'te de *em* sözcüğünün “renk” anlamına geldiği görülmektedir (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007: 33, 72). Harezmi Türkçesi eserlerinde *buğday eŋlig* ibaresi yer almazken *eŋ* sözcüğü “renk” anlamıyla yalnızca *Asitan-ı Kudsi-i Razavî 293 Numaralı Kuran Tercümesi*'nde görülmekte (Şimşek, 2019b: 65), diğer eserlerde Hakaniye metinlerinde olduğu gibi “yanak” anlamında kullanılmaktadır. Clauson, kendinden önce gelen kelimeyle ilişkili olarak renk

anlamına geldiğini belirttiği *eñglic* sözcüğünün bu anlamıyla sadece Osmanlı sahasında yaşadığını ifade etmektedir (Clouston, 1972: 185). Oğuzcanın en eski sözlüklerinden olan *Bahşayış Lügati*'nde de Arapça *esmer* sözcüğü; Farsça *gendüm-gün* (buğday renkli), Türkçe *buğday eñlü* ibareleri ile karşılanmıştır:

uran, 2017: 79)

Bahşayış Lügati'nde satır altında yer alan Türkçe tercüme ekseriyetle Farsça tercümeyle dayalı olarak yapılmıştır (Turan, 2017: 11). Buradaki kayıt, Türkçedeki *buğday eñglic* ibaresinin Farsça *gendüm-gün* ibaresinin bire bir tercümesi yoluyla ortaya çıkmış olabileceğini göstermektedir. *TİEM 73 Kuran Tercümesi*'nde A'raf Suresi'nin 11. ayetindeki *آدم* (Âdem'e) ibaresinin *buğday eñglicke* şeklinde tercüme edilmesi de muhtemelen Farsça bir Kuran tercümesindeki *gendüm-gün* ibaresinden kaynaklanmaktadır. Tahminimiz doğruysa *TİEM 73*'teki *buğday eñglic* ibaresi, bu tercümenin Arapçadan değil Farsçadan yapıldığını göstermesi açısından son derece mühimdir.

Söz konusu ibarenin en sık kullanıldığı saha, Batı Türklük sahası olmuştur. Örneğin *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'taki *Sencer buğday eñlü kişiydi* cümlesinde bu ibare yine “esmer” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (Tarama Sözlüğü III, 1465). Hasan bin Hüseyin İmadüddin'in 16. yüzyılın başında hazırladığı *Şamil-ül-Lûga* adlı Farsça-Türkçe sözlükte ise Farsça *gün* (renk) sözcüğünün Türkçe karşılığı *eñ* olarak verilmiştir (Tarama Sözlüğü III, 1466). Pîr Mehmed'in 15. yüzyılda hazırladığı *Tercümânü'l-Lugât* adlı Arapça-Türkçe sözlükte de Arapça *esmer* karşılığında Türkçe *buğday eñlü* ibaresine yer verilmiştir:

El-esmerü (الاسمر) *Qara yağız, buğday eñlü kişi* (Tarama Sözlüğü III, 1466)

Tarama Sözlüğü'nden aldığımız bu örneklerin dışında Uzun Firdevsî'nin *Tâli'-i Mevlûd* adlı eserinde aynı ibarenin kullanıldığını görmekteyiz:

orta boylu, buğday eñlü (07a/10), *orta boylu, buğday eñlü* (27a/07)

Kamûs-ı Türki'deki *eñli* madde başının altında da yine *buğday eñli* ibaresi görülmektedir:

Eñli; (sıfat) beñizli, renkli, çehreli: buğday eñli (Şemseddin Sami, 1889: 150).

Bu örnekler ışığında Doğu Türkçesinde ekseriyetle “yanak” veya “elmacık kemiği” anlamlarında görülen *eñg* sözcüğünün Oğuzcada renk anlamını kazandığını ve bilhassa esmer anlamındaki *buğday eñglic* tabirinin Farsça *gendüm-gün* tabirinin bire bir tercümesi olarak Oğuzcanın söz varlığına katıldığını düşünmekteyiz. Oğuzca olarak değerlendirdiğimiz bu ibare, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda şu örneklerde görülmektedir:

hûsı katıg, kaşı kéng bolur. Alp bolur, buğday eñglic bolur (88b/03-04)
uzun bodlug, buğday eñglic bolgay (74b/04)

bul-

Türk lehçeleri arasındaki farklı kelime tercihleri noktasında en bilindik denkliklerden biri *tap-* / *bul-* denklidir. Köktürkçede sadece *bul-* fiili tanıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *tap-* fiili de görülmeye başlar. Batı Oğuzcasında bugün *bul-* şekli standarttır. Oğuzca olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri ile Oğuzca olmayan lehçelerde ise *tap-* şekli yaygındır (Gülsevin, 2007: 282). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *bul-* fiili 15, *tap-* fiili 44 kez kullanılmıştır. Metinde aynı kavram için kullanılan bu iki fiilin toplam kullanım sayısı içerisinde Oğuzca *bul-* fiilinin oranı %25.42 olarak karşımıza çıkmaktadır. Metinde *bul-* fiilinin geçtiği örneklerden bazıları aşağıda verilmiştir:

ve eger “ح” bolsa öz kayaş-larındın edgülük bulğay (114b/03-04), *kolmışı-nı āsān-lıq birle bulğay* (114b/07-08), *ēki-sini taqı bulğay sen* (118a/03), *Üküş asıg bulğa sen* (123a/12-13), *ārzūngı bulğa sen* (126b/12)

dodağ

Çağdaş ve Tarihi Türk lehçelerinde “dudağ” kavramı için *todoğ* / *dodağ* ve *erin* / *irin* sözcükleri bulunmaktadır. Bu sözcüklerden *todoğ* / *dodağ* biçimi Oğuzcada, *erin* / *irin* biçimi de diğer lehçelerde yaygındır (Levitskaya, 2006: 255). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *erin* / *irin* biçimi görülmezken Oğuzca olarak değerlendirebileceğimiz *dodağ* sözcüğü bir kez tanıklanmaktadır:

dodağı yuwğa bolur (89b/05)

düşhār

Farsçada “zor, güç” anlamına gelen *düşvār* (دشوار) ve *düşhār* (دشخوار) şeklinde iki kelime bulunmaktadır (Steingass, 1963: 526-527). Bunlardan *düşvār* sözcüğü hem Doğu Türkçesi hem de Batı Türkçesi metinlerinde, *düşhār* sözcüğü ise sadece Batı Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Hakaniye, Harezmi ve Çağatay metinlerinde yaptığımız taramalarda *düşhār* / *düşhār* sözcüğüne hiç tesadüf edilmemiştir. Doğu Türkçesi, Hakaniye Türkçesi dönemindeki Kuran tercümelerinden başlamak üzere hep *düşvār* sözcüğünü tercih etmiştir. Batı Türkçesinde her iki sözcük de görülürken bilhassa Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde *düşhār* sözcüğü sıkça tanıklanmaktadır:

Şeyyad Hamza'nın *Yusuf Yūsuf ve Zelihā*'sı:

Döndi eydür şoṅı düşhārlik¹ feraḥ / Çün buṅaldum kayğumuz tartdum teraḥ (Taş, 2017: 98, 144)

Sivas Kongre ve Etnografya Müzesi'ndeki *Eski Oğuz Türkçesi Kuran Tercümesi*:

ağızları ile Tanrı aydınlığın söyündürelir dilerler kim eger dağı düşhār (دشخوار) gördi ise Tanrı aydınlığı tamām eyleyicidür (Kütükçü, 2005: 125)

İzniki'nin *Ebu'l-Leys es-Semerkindi Tefsiri Tercümesi*:

¹Neşirde *düşhār* sözcüğü *düşvār* olarak değiştirilip notlar bölümünde yazmada *düşhār* yazıldığı belirtilmiştir. Yazmadaki şekil doğrudur.

diyeler kim: İşbu gün bizim üzerimize yavlak katı *düşhâr* gönder (Tarama Sözlüğü VI, 1996: 4404)

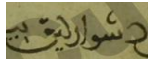
Muhammed Bin Hamza'nın *Eski Oğuz Türkçesi Kuran Tercümesi*:
ol gün düşhâr gündür (Ünlü, 2007: 73)

Yakup Karasoy tarafından *Satırlı Tercümeli Bir Fıkıh Kitabı* olarak adlandırılan eserde de *düşhâr* sözcüğü tanıklanmaktadır. Karasoy, Doğu ve Batı Türkçesi unsurlarının bir arada görüldüğü bu eserin bir Türkmen tarafından yazıldığını düşünmektedir. Oğuzca unsurların sık görüldüğü bu metinde de *düşhâr* sözcüğünün görülmesi dikkat çekicidir (Karasoy, 2017):

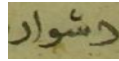

*düşhâr*² (235a/06)

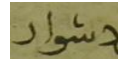
Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda *düşvâr* sözcüğü hiç kullanılmazken, *düşhâr* sözcüğü 7 kez ve Eski Oğuz Türkçesi metinlerindeki gibi *دشخار* imlâsıyla tanıklanmaktadır (88b/07, 116a/11, 116b/08, 119b/14, 124a/03, 128a/15, 129b/15). Farsçada *دشخوار* şeklinde yazılan sözcüğün Türkçe metinlerde *دشخار* şeklinde görülmesi, bu sözcüğün Oğuzcaya erken dönemde sözlü yolla giren bir alıntı olduğuna işaret etmektedir. Hamburg Üniversitesi'nden Fars dili uzmanı Prof. Dr. Celal Halegi Mutlak da Fars edebiyatında 13. yüzyıla kadar *düşhâr* (*دشخوار*) sözcüğünün daha yaygın olduğunu, zamanla bunun yerini *düşvâr* (*دشوار*) sözcüğünün aldığını belirtmektedir (<http://mail.iranboom.ir>). Buradan hareketle *düşhâr* sözcüğünün 13. yüzyıldan önce Oğuzcanın söz varlığına dahil olmuş bir alıntı olduğunu söylemek mümkündür. Şunu da belirtmek gerekir ki *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'yla aynı yazmanın içinde bulunan, aynı müstensihin elinden çıktığı anlaşılan ve dil özellikleri açısından da *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'na oldukça yakın olan *Sirâcü'l-Kulûb* nüshasında da Doğu Türkçesi metinlerinde olduğu gibi istisnasız *düşvâr* sözcüğü tercih edilmiş, *düşhâr* sözcüğü hiç kullanılmamıştır:

düşvârlık (17a/10),

düşvâr (44b/12),

düşvâr (54b/04)

Aynı yazmanın içindeki iki metin arasındaki bu fark, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı* ve *Sirâcü'l-Kulûb*'ün müstensihi olan kişinin iki ayrı müellifin eserlerini bir mecmuada toplamış olma ihtimalini güçlü bir ihtimal ortaya koymaktadır.

el / él

Köktürkçede el kavramı için *elig* sözcüğü kullanılmıştır. Orta Türkçeden itibaren, aynı anlamda *kol* ve *el / él* kelimeleri de görülmeye başlar. Günümüzde Oğuz diyalektleri *el* şeklini kullanırken, diğer diyalektlerde *kol* kelimesi yaygındır. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda her üç kelime de tespit edilmektedir. Bunların içinden *el / él* biçimini Oğuzca olarak kabul etmek mümkündür. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda aynı kavram için *el / él* sözcüğü 9, *elig / élig* sözcüğü 11, *kol* sözcüğü 4 kez kullanılmıştır. Bu sözcüklerin aynı kavram alanı için kullanım oranları şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

² Neşirde *düşhâr* sözcüğü *düşgâr* olarak okunmuştur.

Sözcük	Oranı
<i>el/él</i>	%37.5
<i>elig/élig</i>	%45.84
<i>kol</i>	%16.66

Aşağıda sözcüğün Oğuzca *el/él* olarak geçtiği örnekler verilmiştir:

ammā 'avrat söziñge kirse işi éldin çıkğay (73b/14-15), *sol élinde yüzük tutsa eygü bolğay* (84a/01-02), *māl tawar éliñge kirgey* (87a/08), *velikin élinde nerse églenmes bolur* (90b/07-08), *ammā seniñg éliñge sanmaduğ yerde rūzî téggey* (117b/14), *seniñg éliñgede hayr iş-ler köp kelgey* (125a/13-14), *ammā néme oğurlatsa yana elinge kirgey* (81b/14), *māl tawar eline kirgey yana çıkğay yana kirgey* (90a/09), *köñglini şeksiz şübhe-siz kılıp kur'a-nı sağ elinge alsun* (115b/12-13)

ét-

Divānu Lügati't-Türk'te *it-* fiili Oğuzlara, *kıl-* fiili de Türklere (Hakaniye Türkçesi) ait olarak gösterilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 88, 241). Bu fiiller, tarihî metinlerde her iki sahada da görülmektedir. Bununla birlikte Doğu Türkçesinde *kıl-* hep daha yaygınken Batı Türkçesinin yazı dili olma sürecinin başında *kıl-* fiilinin daha sık kullanıldığı, 15. yüzyıla gelindiğinde ise *ét-* fiilinin kesin bir üstünlük sağladığı görülmektedir (Ölker, 2015: 555-556). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda* *kıl-* fiili çok daha yaygındır. Metinde, 286 kez *kıl-*, 5 kez de Oğuzca bir belirti olarak *ét-* fiili kullanılmıştır:

munı kamuğ ma'cün étip yese eygü bolğay (76a/01), *cülāb, tamr-ı hindî, nār şarāb étgey, içgey* (77b/10), *ayttı: "On éki süñgükine on éki étmek étsün, şadağa bersün"* (94a/11-12), *on éki süñgükine on éki étmek étsün* (94a/04-05), *velikin eygünlük ol kişi-lerge étgey kim anlardın hiç hayr téggey* (102b/06-07)

heykel

Hakaniye ve Harezmi Türkçesi metinlerinde görülmeyen *heykel* sözcüğünün Farsçadaki (Steingass, 1963: 1521) ve Batı Türkçesindeki (Dikmen ve Çetin, 2012: 83-84) anlamlarından biri "muska"dır. Sözcük, Osmanlı edebiyatında bu anlamıyla sıkça kullanılmıştır (Öbek, 2002). Çeşitli metallerden yapılan ve *heykel* denilen muskalar, genellikle ikizkenar üçgen şeklinde olup geniş taban üzerindeki boşluğa dualar konulmaktadır (Dikmen ve Çetin, 2012: 83-84, 93) Meninski de sözcüğün anlamlarından birini "muska" olarak kaydetmiştir (Meninski, 1680: 5525). Doğu Türkçesinde bu anlamıyla tesadüf edilmeyen *heykel* sözcüğünün Oğuzlar arasında yaşayan bir alıntı olduğunu gösteren iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlardan biri *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'*dir. Evliya Çelebi, Gaziantep ve Kahramanmaraş civarındaki dağlarda meskûn Türkmenlerden bahsederken Türkmen lisanından kendisine farklı gelen bazı kelime örnekleri vermektedir. Bunlardan biri de "muska" anlamındaki *heykel* sözcüğüdür (Kahraman ve Dağlı, 1999: 96). Sözcüğün Oğuzca söz varlığı içinde yer aldığı gösteren diğer bir önemli kaynak ise *Bahşayış Lügati'*dir. Oldukça arkaik dil malzemesi içeren ve Fikret Turan tarafından eski Oğuzcanın söz varlığını ortaya koyan en önemli ve en eski eserlerden biri olarak gösterilen *Bahşayış Lügati'*nde *heykel* sözcüğü, "boyuna veya vücut çevresine asılan muska" anlamıyla tanıklanmaktadır (Turan, 2017: 11, 83). Tüm bu örnekler ışığında Türkçe olmayan bu sözcüğün

heykel anlamıyla Oğuzcanın söz varlığı içinde yer aldığını söylemek mümkündür. Sözcük, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda 3 kez tanıklanmaktadır:

tağı bir yinçge heykel yazsun, asınsun (97a/15-97b/01), *tağı bir yinçge heykel kerek* (98a/11-12), *tağı bir yinçge heykel yazsun* (98b/06-07)

kapu

Türk lehçeleri arasındaki farklı kelime tercihleri noktasında en bilindik örneklerden bir diğeri de *kapıg* / *eşik* denklidir. Oğuz lehçelerinde “kapı” anlamında çeşitli ses değişimleriyle *kapıg* kelimesi kullanılırken Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinde yine çeşitli ses değişimleriyle *eşik* kelimesi kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 583). Harezmi Türkçesi metinlerinde “kapı” anlamında her iki sözcük de kullanılmıştır. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *kapuğ* biçimi 1 kez (116a/13), *kapu* biçimi 6 kez (118b/02, 118b/10, 122a/02, 122a/03, 127b/96, 128a/13) tanıklanırken *eşik* sözcüğü hiç kullanılmamıştır.

kéc-

Batı ve Doğu Türkçeleri arasında farklı kelime tercihi görülen bir diğer kavram da “geçmek” kavramıdır. Bu kavram için Batı Türkçesi genellikle çeşitli ses değişimleriyle *keç*-fiilini tercih ederken Doğu Türkçesinde *öt*- fiili daha yaygındır (Clauson, 1972: 693). Harezmi Türkçesi metinlerinde her iki fiil de kullanılmıştır. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *kéc*- fiili 70 kez kullanılırken *öt*- fiili sadece 2 kez *sözi öt*- deyiminde görülmektedir (73b/07, 107b/01).

kendü / kéndü

Eski Türkçede dönüşlülük zamiri olarak hem *kentü* hem de *öz* kelimeleri kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde Batı Türkçesinde *kendü* Doğu Türkçesinde *öz* dönüşlülük zamirinin daha sık kullanıldığı görülür. Batı Oğuzcasında bugün *kendi* sözcüğü karakteristiktir. Sibiryaya Türk lehçeleri ile Çuvaş Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde *öz* zamirinin çeşitli telaffuzları görülmektedir (Gülsevin, 2007: 287). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda dönüşlülük zamiri olarak 49 kez *öz*, 9 kez de *kendü / kéndü* kullanılmıştır. Metinde, dönüşlülük zamiri olarak *kendü / kéndü* kullanım oranı %15.51'dir.

kibi

Kâşgarlı Mahmud *kîp* sözcüğünün Oğuzlarda “benzer” ve “gibi” anlamına geldiğini belirterek “bu adam onun gibidir” anlamında bu *er anıng kîpi* örneğini verir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 396). Edat veya zarf olarak kullanılan *kibi* sözcüğü, çeşitli ses değişimleriyle Sibiryaya Türk lehçeleri dışındaki hemen hemen tüm tarihî ve modern Türk lehçelerinde görülmektedir (Li, 2004: 310). Bununla beraber Hakaniye ve Harezmi Türkçesi metinlerinde çok az görülen bu edat, Batı Türkçesi metinlerinde Kâşgarlı'nın görüşünü destekler şekilde çok sık kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 55). Harezmi Türkçesi metinlerinde *kibi* sözcüğü, *Hüsrev ü Şîrin*, *Muhabbet-nâme* ve *Sirâcü'l-Kulüb*'de görülmektedir.

Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda *kibi* sözcüğü üç kez tanıklanmaktadır. Böylece *kibi* sözcüğünün görüldüğü Harezmi Türkçesi metinlerinin sayısı dörde çıkmaktadır:

*yawuzluğum ol turur kim Mizân yılduzluğ kişi benim katımğa kelse men anıñg alında köpelek **kibi** kéçer men yâ yel bolup ürer men* (96b/04-06)

*Yawuzluğum ol turur kim Cedi yılduzluğ kişi benim katıma kelse men anğa heybet kıılır men, bir nisâ **kibi** anğa körünür men* (98a/01-03)

*neteg kim bir koy köp börü arasında erse sen tağı ol koy **kibi** köp düşman arasında turur [sen]* (117b/03-04)

kizle-

Tarihî ve Modern Türk lehçelerinde “gizlemek” anlamında, *kizle-* /*gizle-* fiilinin yanı sıra *yaşur-* fiili de çok yaygındır. *kizle-* /*gizle-* fiilini Oğuzlar kullanır, *yaşur-* şekli ise Oğuzca olmayan diyalektlerde yaygındır (Gülsevin, 2007: 289). Clauson da *kizle-* fiilinin Oğuzca olduğunu düşünmektedir (Clauson, 1972: 760). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *kizle-* fiili ve *yaşru kııl-* birleşik fiili birer kez ve aynı cümlede kullanılmışlardır:

*ve eger“ ξ ” bolsa ol kim **kizlemiş yaşru kıılmış iş-leri bar erse açılğay*** (115a/01-02)

kolay

Eski Türkçe, Hakaniye ve Harezmi metinlerinde görülmeyen *kolay* sözcüğü ilk olarak Eski Oğuz Türkçesi ve tarihî Kıpçak metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Doğu Türkçesi, bu kavram alanı için çeşitli ses değişimleriyle *oñğay* ve *yüñgül* sözcüklerini tercih etmiştir. Modern Türk lehçelerinde “kolay” kavramı için kullanılan sözcükler şu şekildedir (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 492-493):

Türkiye Türkçesi: kolay | Azerbaycan Türkçesi: asan | Başkurt Türkçesi: kulay(lı) yaylı köylö | Kazak Türkçesi: oñğay | Kırgız Türkçesi: oñgoy ceñgil | Özbek Türkçesi: asan | Tatar Türkçesi: uñğay(lı) caylı köyli | Türkmen Türkçesi: golay yeñgil | Uygur Türkçesi: kolay oñğay|

Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda aynı kavram için 2 kez *kolay*, 2 kez *oñğay*, 3 kez de *yüñgül* sözcüğü kullanılmıştır. Bunların arasından *kolay* sözcüğü, metindeki Oğuzca unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir:

*ol kün-lerde né kim iş kılsa **kolay kelgey*** (79b/13), *ķamuğ işi **kolay bolğay*** (100a/14-15)

koşu

Divânu Lügâti't-Türk'te *koşu* maddesinde şu açıklama bulunmaktadır:

*koşu: komşu. Oğuzlar n'yi ş'den önceye alarak **koşu** derler. İki de kurala uygundur.* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 188)

Hakaniye Türkçesi eserlerinde; *koñğşı* biçimi TİEM 73 ve Rylands Kuran tercümelelerinde, *koşu* biçimi *Divânu Lügâti't-Türk* ve Kutadgu Bilig'de, *koşu* biçimi ise sadece *Divânu Lügâti't-Türk*'te ve Oğuzca kaydıyla görülmektedir (Ünlü, 2012c: 541, 542, 555) Harezmi Türkçesi eserlerinde ise *Hekimoğlu Satır Arası Kur'an Tercümesi*'nde *koşu*, *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Hüsrev ü Şîrin*'de *koşu*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyas-ı Rabgûzî*, *Hekimoğlu Satır Arası Kur'an Tercümesi* ve *Nehcü'l-Ferâdis*'te *koñğşı*, *İbn-i Mühennâ Lugati*'nde *koşu* biçimi

vardır (Ünlü, 2012b: 334, 338). *Bahşayış Lügati*'nde de *koşşı* olarak tespit edilen sözcük (Turan, 2017: 57), *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda da *Divânu Lügâti't-Türk* ve *Bahşayış Lügati*'ndeki Oğuzca biçimiyle iki örnekte tanıklanmakta olup metinde *koŋŋşı* ve *koşını* biçimleri bulunmamaktadır:

koşşı-lık-ka yarağay (83a/12), *koşşı-ğa mihr-lü bolur* (102a/09)

kova

Divânu Lügâti't-Türk'te Oğuzca olarak gösterilen bir diğer sözcük de *kova* sözcüğüdür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 449). Sözcük, Harezmi Türkçesi metinlerinde *Nehcü'l-Ferâdis*'te *koḃka* ve *kova*, *Mukaddimetü'l-Edeb* ve *Hekimoğlu Satır Arası Kur'an Tercümesi*'nde ise *kowa* şeklinde görülmektedir. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda bu sözcük; *Divânu Lügâti't-Türk*'te Oğuzca olarak kaydedilen biçimiyle, Arapça *delv* sözcüğünün karşılığı olarak yer almaktadır:

ve eger on bir ḳalsa Delv bolur ve Delv kova bolur (73a)

kök

Türkçede birden fazla anlamı olan *kök* sözcüğünün Oğuz ve Kıpçak lehçesinde “kabile, soy” anlamında da kullanıldığı *Divânu Lügâti't-Türk*'te kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 318). Sözcük, Harezmi Türkçesi metinlerinde bu anlamıyla *İbn-i Mühennâ Lugati*, *Hekimoğlu Satır Arası Kur'an Tercümesi* (Ünlü, 2012b: 340) ve *Asitan-ı Kuds-i Razavî 293 Numaralı Kuran Tercümesi*'nde (Şimşek, 2019b: 65) görülmektedir. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *kök* sözcüğü “kabile, soy” anlamında 3 örnekte tanıklanmaktadır:

bu kişi kéndü kökünde salıksız ermiş, ayruḳ yat kişi-de salıḡ-lı ermiş (100b/09-10), *munuḡ düşmanı kéndü kökünde bolğay* (105b/06-7), *munuḡ düşmânı kéndü kökünde bolğay* (109b/05)

kuşluk

Kâşgarlı Mahmud, *kuşluk* sözcüğünü “kuşluk vakti” anlamıyla Oğuzca bir sözcük olarak göstermiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 207). Bu kavram için modern Türk lehçelerindeki kullanılan sözcükler şu şekildedir (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 522-523):

Türkiye Türkçesi: *kuşluk* | Azerbaycan Türkçesi: *guşlug* | Başkurt Türkçesi: *irtä irtänsäk* | Kazak Türkçesi: *tüs pen taŋnıñ* ortasındaḡı *mezgil* | Kırgız Türkçesi: *şeşke mäl* | Özbek Türkçesi: *ertäläbdän tüşgäçä bolgän vakt* | Tatar Türkçesi: *irtä irtänçäk* | Türkmen Türkçesi: *guşluk* | Uygur Türkçesi: *çaşka* (vakti)

Görüldüğü üzere sözcüğün modern Türk lehçelerindeki kullanımı da Kâşgarlı'nın kaydını desteklemektedir. Oğuzcanın söz varlığına ait olan *kuşluk* sözcüğü, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda şu örnekte tanıklanmaktadır:

bitigin âzine kün kuşluk vaktında yazsun (99a/12)

mezzit

“Mescit” anlamındaki Farsça *mezzit* sözcüğü, Hakaniye Türkçesiyle yazılan *TİEM 73* ve *Rylands Kuran Tercümesi*'nde görülmektedir (Ünlü, 2012a: 512). Harezmi Türkçesi metinlerinde yalnızca *Asitan-ı Kuds-i Razavî 293 Numaralı Kuran Tercümesi*'nde görülen (Şimşek, 2019a: 142, 144), Çağatay Türkçesi metinlerinde ise tespit edilemeyen sözcük, Batı Türkçesinde kullanılmaya devam etmiştir. Örneğin *TİEM 40* kısaltmasıyla tanınan ve 15. yüzyıl başlarında yazılan Eski Oğuzca satır arası Kuran tercümesinde *mezzit* sözcüğü sıkça kullanılmıştır (Ünlü, 2012a: 512). Yine karışık lehçelilik özelliği gösteren ve Oğuzca tesirinin yoğun olarak görüldüğü Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü nu. 3966'da kayıtlı Kuran tercümesinde de *mezzit* sözcüğü tespit edilmektedir (Zengin, 2007: 475). Sözcüğün Oğuzlar arasında yaşayan erken dönem bir alıntı olduğunu gösteren bir diğer delil ise yine *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde görülmektedir. *Seyahatnâme*'nin yukarıda bahsettiğimiz bölümünde Türkmen lisanından verilen örneklerden biri de mescit anlamındaki *mezzit* sözcüğüdür (Kahraman ve Dağlı, 1999: 96). Bu örnekler ışığında Oğuzcada yaşayan bir alıntı sözcük olarak değerlendirebileceğimiz *mezzit* sözcüğü *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda 1 kez tanıklanmaktadır:

bir çerâk mezzit-ke bersün; artuç ağacı, aq künlük, yüzerlik altında tütüzün (94a/15-95b/01)

ötünç

Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca olarak gösterdiği *ötünç* sözcüğü (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 532); Harezmi Türkçesi eserlerinde *Hekimoğlu Satır Arası Kur'an Tercümesi* (Yüksekkaya, 1993: 846), *Mukaddimetü'l-Edeb* (Yüce, 2014: 168) ve *Asitan-ı Kuds-i Razavî 293 Numaralı Kuran Tercümesi*'nde (Şimşek, 2019b: 295) görülmektedir. Oğuzcanın söz varlığına ait olan bu sözcük, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda da 2 kez tanıklanmaktadır:

ortak birle ötünç kılmak yaramaz bolur (87b/14-15), *ortak-lık, ötünç yaramağay* (90a/07)

sağ

Divânu Lügâti't-Türk'te “sağ (yön)” için *elig* maddesinde şu kayıt bulunmaktadır:

Sağ için onğ elig denir; Oğuzlar buna sağ elig adını verirler. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 34).

Sağ maddesinde de şu açıklamalar yer almaktadır:

sağ elig (sağ el), Hepsi Oğuzca. Türkler bu kelimeleri bilmezler. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 140).

Divânu Lügâti't-Türk'teki bu kayıt, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde doğrulanmaktadır. Yön anlamıyla *sağ* kelimesi Oğuz Türkçesine, *onğ* kelimesi de Kıpçak ve Karluk lehçelerine aittir. Her iki kelimeyi de değişik anlam ve türemişleriyle bütün Türk lehçeleri kullanır, ancak yön anlamıyla kullanılışı yukarıda belirtildiği gibidir (Türk, 2010: 396). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda “sağ yön” anlamında *sağ* sözcüğü 21 kez görülürken *onğ*

sözcüğü hiç kullanılmamıştır. Aşağıda sözcüğün sağ yön anlamında kullanıldığı cümlelerden örnekler verilmiştir:

*ammā béglerde tapa barsa **sag** kol tapa tursun* (78a/02), *anıñ için yulduzı Mağrib-te **sag** yanda turur* (80a/05), *başında yā eyegüsinde yā **sag** butında nişān bolğay* (85b/04/05), *eger kişi-de hācet kolsa **sag**đın sınıgar tursun kim hāceti revā bolğay* (104a/06-07), *kaşuğın çöprek-ke bağlap **sag** kolına bağlasun* (11b/04-05)

sarplan-

Doğu Türkçesinde yazılı örneği bulunmayan *sarplan-* fiili, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde “doğumda güçlük çekmek” anlamıyla tanıklanmaktadır (Tanıklariyle Tarama Sözlüğü I, 1943: 602). 18. yüzyılda yazılan *Neticetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye* adlı eserde de aynı anlamda görülen *oğlan sarplanmağ* ibaresi bu fiilin Osmanlı Türkçesi döneminde de yaşadığını göstermektedir (Bahadır, 2016: 188). Oğuzcanın söz varlığından olduğu anlaşılan bu fiil, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda da aynı anlamda 3 kez tanıklanmaktadır:

*oğlan-ka **sarp-lanmağ-đın** emîn bolğay* (111a/03-04), *'avrat oğlanka **sarp-lansa** bu tılsım-ı yazsun* (112b/09), *kaşu 'avrat oğlanka **sarp-lansa** 'İbrānî tilinçe bir kaç kelime-ler bar ol kelime-lerni eki yanğı saşsık üze yazsun* (113b/03-04)

savaş

Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca olduğunu belirttiği bir diğer sözcük de *savaş-* fiilidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 261). Bu sözcük Harezmi Türkçesi metinlerinde sadece *İbn-i Mühennâ Lugati*'nde görülmektedir (Battal, 1997: 59). Sözcük, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda fiil olarak görülmezken isim olarak 2 örnekte tanıklanmaktadır:

*ortak birle ötüñç kılmağ yaramaz bolur, sonğı **savaş** bolur* (87b/14-15), *ammā bir iş için **savaş** körünür* (88a/10)

tavşan

Günümüzde; eski Oğuzcanın devamcısı olan Türk lehçeleri tavşan kavramı için Köktürkçeden beri görülen *tabışgan* sözcüğünün ses değişimli biçimlerini, diğer lehçelerin birçoğu da Eski Uygur Türkçesinden beri görülen (Karahan, 2013a: 1853) *koşan* sözcüğünü ve ses değişimli biçimlerini kullanmaktadırlar (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II, 1991: 858, 859):

Türkiye Türkçesi: tavşan | Azerbaycan Türkçesi: dovşan | Başkurt Türkçesi: kuyan | Kazak Türkçesi: koyan | Kırgız Türkçesi: koyon | Özbek Türkçesi: kuyān | Tatar Türkçesi: kuyan | Türkmen Türkçesi: tovşan | Uygur Türkçesi: toşkan |

Harezmi Türkçesi metinlerinde; *Hüsrev ü Şirîn*'de *koşan*, *İbn-i Mühennâ Lugati*'nde *tavışgan*, *Kısas-ı Rabgûzî*'de *tavuşkan* sözcükleri yer almaktadır. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *tavşan* sözcüğü; ilk sesinin ط ile yazılması ve iç sesteki -ğ- yitimi ile Eski Oğuz Türkçesi metinlerindeki biçimiyle karşımıza çıkmaktadır:

طوشان

tavşan (98b/04)

telü

Divânu Lügâti't-Türk'te deli, ahmak anlamında *telwe* ve *telü* sözcükleri bulunmaktadır. Kâşgarlı, bunlardan *telü* biçiminin Oğuzca olduğunu belirtmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 447). İki sözcük de çeşitli ses değişimleriyle hem Doğu Türkçesinde hem de Batı Türkçesinde görülmekte olup Doğu Türkçesinde *telbe / telwe*, Batı Türkçesinde *telü / delü* biçimleri daha yaygındır. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *telwe* sözcüğü bulunmazken *telü* sözcüğü bir örnekte tanıklanmaktadır:

baş köz ağırgındın, telülükdin, bezgek-tin, yetmiş türlüğ ağırg-ka kefarete turur (110a/13-14)

turul-

TIEM 73 Kuran Tercümesi (Kök, 2004:160), *Mukaddimetü'l-Edeb* (Yüce, 2014: 64) ve *Hekimoğlu Satır Arası Kur'an Tercümesi*'nde (Yüksekkaya, 1993: 950) görülen *turul-* fiili bu metinlerin tümünde “bir yerde karar kılmak, bir yerde sakin olmak, oturmak” anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay metinlerinde işlek olmayan bu fiil, Nevâî'nin *Münşe'at*'inde süreklilik yardımcı fiili olarak görülmektedir (Ünlü, 2013: 1163). Bu fiilin “bulanmak” fiilinin zıt anlamında kullanımı Oğuzcaya özgüdür. Tarihî Oğuz Türkçesi metinlerinde sözcüğün bu anlamda kullanıldığı örnekler sıkça görülmektedir (Tarama Sözlüğü II, 1996: 1272-1273). Modern Türk lehçelerinde “durulmak” kavramı için kullanılan sözcükler de bu fiilin “durulmak” anlamında kullanımının Oğuz grubuna özgü olduğunu göstermektedir (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 1991: 192-193):

Türkiye Türkçesi: durulmak | Azerbaycan Türkçesi: durulmag | Başkurt Türkçesi: tınv | Kazak Türkçesi: tınuv jadırav | Kırgız Türkçesi: tımtırs bolü toktötünçü | Özbek Türkçesi: açılmak yarışmak aydinlaşmak | Tatar Türkçesi: tınu | Türkmen Türkçesi: durulmak | Uygur Türkçesi: eçilmek süzölmek

Harezmi Türkçesi Fal Kitabı'nda *turul-* fiili, Oğuzcadaki kullanımına uygun olarak “bulanmak” fiilinin zıt anlamında kullanılmıştır:

ve eger“ ۛ ” bolsa iş-leri azrak-ça bulğanğay anda soñgra turulğay (114b/10-11)

unutsalık

“Unutkan” ve “unutkanlık” anlamlarına gelen bu sözcük, Hakaniye Türkçesinde sadece *TIEM 73 Kuran Tercümesi*'nde ve tek örnekte, فَانْسَاءُ “fakat ona unutturdu” ibaresinin karşılığı olarak verilen *unutsalık kemiş-* birleşik fiilinde görülmektedir:

unutsalık kemişti anğa yek begdenike ötügni ürük kaldı zindân içinde kaç yıllar (Kök, 2004: 171)

Sözcük, Harezmi Türkçesi metinlerinde ise *unutsalık-ğa kemiş-* şeklinde ve sadece *Mukaddimetü'l-Edeb*'deki tek örnekte görülmektedir:

unuttı anı / unutsalık-ğa kemişti anı / unutturdu-lar (Yüce, 2014: 74)

Harezmi Türkçesindeki bu tek örneğin sonra Doğu Türkçesinde görülmemiş sözcük Oğuzcada *unutsalık / unutsalık / unutsalık / unutsalık* gibi şekilleriyle oldukça sık tanıklanmaktadır. Aşağıda, sözcüğün *Tarama Sözlüğü*'nde *unutsalık* olarak görüldüğü örnekler verilmiştir (Tarama Sözlüğü VI, 1996: 3964):

Erzurumlu Darîr'in *Yüz Hadis Tercümesi* (14. yüzyıl):
'*Alî razîyallahü anh eydür: misvāk unutsalığı giderür*

Edviye-i Müfreda (14. yüzyıl):
ve andın bir dirhem yirlerse unutsalığı gidere

Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar (14. yüzyıl):
unutsağı kişiniñ burnuna damlatsalar unutsalığı gide

Babusü'l-Vâsıt (16. yüzyıl):
nâsiye (ناسية) : Unutsalığı artıq olan avrat.

Bu örneklerden Oğuzcanın söz varlığına ait olduğu anlaşılan sözcük, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda *unutgan* sözcüğü ile aynı işlevde ve tek örnekte tanıklanmaktadır:

ammā unutsalık bolğay (80b/01) ~ *ammā unutgan bolğay* (82b/02)

ürper-

Hakaniye Türkçesi metinlerinde sadece *Divânu Lügâti't-Türk*'te görülen *ürper-* fiili, Harezmi Türkçesi metinlerinde de sadece *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tanıklanmakta, Çağatay metinlerinde ise hiç görülmemektedir. Doğu Türkçesinde sık karşılaşılmayan bu sözcük, Batı Türkçesinde, en eski metinlerden bu yana sıkça kullanılmaktadır. *TIEM 40* ve *Manisa Kur'an Tercümesi* gibi Eski Oğuz Türkçesi Türkçesi metinlerinde de görülen *ürper-* fiili (Ünlü, 2012a: 810), modern Türk lehçelerinden Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde yaşamaktadır (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II, 1991: 928-929):

Türkiye Türkçesi: *ürpermek* | Azerbaycan Türkçesi: *ürpärmäk* | Başkurt Türkçesi: *bala yön kabarıv* | Kazak Türkçesi: *titirkenöv kaltırav* | Kırgız Türkçesi: *çıyrıgū* | Özbek Türkçesi: *titramäk* | Tatar Türkçesi: *bala yon kabaru* | Türkmen Türkçesi: *tikeneklemek çümşüldemek* | Uygur Türkçesi: *boy şürkünümäk titrimäk*

Bu veriler ışığında Oğuzca bir sözcük olarak değerlendirebileceğimiz *ürper-* fiili, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda 2 kez tanıklanmaktadır:

Ol sâ'at anıñ tüsi ürperür, beling-ler (93a/05-06), *Ol sâ'at kamu tüsi ürperür* (95a/14-15)

yas (bol-)

Divânu Lügâti't-Türk'te *yās* sözcüğü için iki farklı anlam verilmiştir. Bunlardan ilki "zarar, ziyan" anlamıdır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 413). Herhangi bir lehçe kaydı

düşülmeyen bu anlam, sözcüğün standart yazı dilinde yani Hakaniye Türkçesindeki anlamı olmalıdır. *Kutadgu Bilig*'de de sözcüğün sadece “zarar, ziyan” ve “matem” anlamında kullanılmış olması bu görüşümüzü doğrular niteliktedir. *Divânu Lügâti't-Türk*'te *yâs* sözcüğü için verilen diğer anlam ise “ölüm, helak” olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün bu anlamı için *Divânu Lügâti't-Türk*'te Oğuzca kaydı düşülmüş ve şu örnek verilmiştir:

Anıñ oğlu yâs boldı “Onun oğlu helak oldu veya öldü” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 413).

Hakaniye ve Harezmi Türkçesi metinlerinde yalnızca zarar ve matem anlamlarıyla görülen sözcük, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda, *Divânu Lügâti't-Türk*'te Oğuzca olarak gösterilen “ölüm, helak” anlamıyla 11 kez kullanılmıştır. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*, *yas bol-* birleşik fiilinin *Divânu Lügâti't-Türk*'ten sonra görüldüğü tek metindir:

ilk helâli yas bolsa yana bir algay (74a/02), *ilk 'avrati yas bolsa üç taķı algay* (74b/06), *ilk helâli yas bolsa ayruķı birle yaraşmağay* (75a/07), *ilk éri yas bolsa tawarın özge ér birle yegey* (76a/12), *ilk éri yas bolğay* (77a/05), *ilk 'avrati yas bolğay yana tört algay* (77b/15), *ilk éri yas bolğay taķı éwlengey* (78a/10), *helâli yas bolsa taķı éwlengey* (80b/03), *ilk éri yas bolğay yana éwlengey* (81a/14) *ilk 'avrati yas bolsa taķı éki algay* (83b/10-11), *ilk éri yas bolsa özge ér birle éwlengey* (84a/08)

yaz- ve yazu

Kâşgarlı Mahmud, “yazı yazmak” anlamındaki *yaz-* fiilini Oğuzca olarak kaydetmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 376). Doğu ve Batı Türkçelerinin tarihî metinlerinde Doğu Türkçesinin genellikle *biti-* fiilini, Batı Türkçesinin de *yaz-* fiilini tercih ettiği görülmektedir. Harezmi Türkçesi metinlerinde *biti-* fiili hemen hemen tüm eserlerde tespit edilirken “yazı yazmak” anlamıyla *yaz-* fiili sadece *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Kıyas-ı Rabgûzî*'de görülmektedir. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda “yazı yazmak” anlamında sadece 1 yerde *biti-* (92b/12) kullanılmıştır. Bunun dışındaki tüm örneklerde *yaz-* fiili tercih edilmiştir. 10 örnekte de yazı anlamında *yazu* sözcüğü görülmektedir (93a/13, 93b/10, 93b/04, 95a/03, 95b/04, 96a/13, 95b/13, 97a/12, 110a/07, 111b/06).

yüzerlik

Divânu Lügâti't-Türk'te *yıdığ ot* maddesi altında şu açıklama yer almaktadır:

yıdığ ot: Kâşgar lehçesinde yüzerlik otu (Peganum harmala). Uç ve Barsgan lehçelerinde ildrük, Oğuz lehçesinde ise yüzerlik adı verilir. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 353)

Şükrü Halûk Akalın, *yüzerlik* sözcüğünün “yabanî” anlamındaki *yoz* ve “sedef otu” anlamındaki *ilrik / eldrük* sözcüklerinin birleşmesi sonucunda ortaya çıktığını düşünmektedir (Akalın, 1993: 256) Harezmi Türkçesi metinlerinde daha önce tespit edilmeyen bu sözcük, Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Kitâbu Bulgatı'l Müştâk fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçâk, Gülistan Tercümesi* ve *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*'ın Beyazıt Kütüphanesi nüshasının derkenarına eklenen metinde tespit edilmektedir (Toparlı ve diğerleri, 2007: 333). Eski Oğuz Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *yüzerlik* sözcüğü çok sayıda metinde tanımlanmaktadır (Emeksiz, 2012: 238-240). Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Türkçelerinde *üzerlik* biçiminde yaşayan sözcük Anadolu ağızlarında da *yüzellik, yüzelik,*

yüzerlik şeklinde ve “halk inancına göre nazara karşı kullanılan bir ot” anlamında kullanılmaktadır (Çoban, 2005: 119). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*’nda da sözcük Anadolu ağızlarındaki görünümüne uygun olarak “cinlere ve nazara karşı tütsü olarak kullanılan bir ot” anlamında 11 kez kullanılmıştır. Aşağıda, sözcüğün geçtiği bölümlerden örnekler verilmiştir:

bir çerāk mescid-ke bersün; aķ mūm, yüzerlik, aķ künlük altında tütüzsün (93a/12-13), bir çerāk mezgıt-ke bersün; artuç ağacı, aķ künlük, yüzerlik altında tütüzsün (94a/15-95b/01), taķı bir yinçge heykel yazsun, asınsun taķı yüzerlik, kök böz altında tütüzsün (97a/15-97b/01)

SONUÇ

1. *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*’ndaki Oğuzca unsurlar; *Divānu Lügāti’t-Türk*’te Oğuzca kaydı düşülen dil malzemesi, Oğuzca olmayan tarihî Türk lehçelerindeki Oğuzca unsurları inceleyen çalışmalar ve metnin dil özelliklerinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü dikkate alınarak tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular; imlâ, ses özellikleri, şekil özellikleri ve söz varlığı olmak üzere dört başlık altında verilmiştir.

2. Metindeki bazı Türkçe sözcüklerin imlasında Eski Oğuz Türkçesi metinleriyle ortaklaşan bir özellik olarak sad ve tı harflerinin kullanıldığı görülmüştür. Ses özellikleri noktasında, Doğu Türkçesinde genellikle *muni* şeklinde görülen *bu* işaret zamirinin yükleme durum eki almış hâli, metindeki bir örnekte *buni* biçiminde görülmektedir. Oğuzcanın en karakteristik ses özelliklerinden olan *t- > d-* değişimi *dodaķ* ve *di-* sözcüklerinde görülmektedir. Yine Oğuzcanın tipik bir özelliği olan ve Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde sıkça görülen *-G, -G-* erimesine, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*’ndaki çok sayıda ek ve sözcükte rastlanmaktadır. Metinde isimden sıfat yapan $\{+IIG\} / \{+II\}$ ve $\{+IUG\} / \{+IU\}$ eklerinin toplam kullanım sayısı içinde $\{+II\}$ ve $\{+IU\}$ biçimlerinin oranı %37.15’e tekabül etmektedir. Metindeki *sav, savaş* ve *şavşan* sözcüklerinde Eski Oğuz Türkçesi metinlerindeki gibi *-b, -b- > -v, -v-* değişimi görülmektedir. Metinde Oğuzcayla ortaklaşan şekil özellikleri; $\{-dUk\}$ sıfat-fiil eki, $\{-DUKInçA\} / \{-DUGInçA\}$ zarf-fiil eki, $\{-(y)IsAr\}$ ve $\{-GA\}$ gelecek zaman ekleri, $\{-Inğ\}$ 2. çokluk kişi emir eki, 1. teklik kişi zamirinde $\{+im\}$ ilgi eki, $\{-A\}$ yönelme durum eki ve $\{-dAn\}$ ayrılma durum eki olarak belirlenmiştir.

3. Metindeki Oğuzca tesirinin en yoğun olarak söz varlığında görüldüğü tespit edilmiştir. Oğuzcanın söz varlığına ait olduğunu düşündüğümüz *aķ künlük, ayruk, belinğle-, buğday énğlig / buğday enğli, bul-, dodaķ, el / él, ét-, řapu, kéç-, kendü / kéndü, kibi, kizle-, şolay, řova, şuşluk, ötünç, sağ, savaş, şavşan, telü, unutsalık, ürper-, yaz-, yazu ve yüzerlik* sözcükleri, bazen metindeki biçimleriyle bazen de çeşitli ses değişimleriyle Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde sıkça görülürken Oğuzca olmayan tarihî Türk lehçelerinde kullanım sıklığına sahip değildirler.

4. Metindeki Oğuzca söz varlığının örnekleri arasında değerlendirdiğimiz “doğumda güçlük çekmek” anlamındaki *sarplan-* fiilinin Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görüldüğü, Doğu Türkçesinde ise yazılı örneği olmadığı tespit edilmiştir.

5. *Divānu Lügāti’t-Türk*’te Oğuzca kaydı düşülen ve bugüne kadar *Divānu Lügāti’t-Türk* dışında hiçbir metinde tanıklanmayan “ölmek” anlamındaki *yas bol-* birleşik fiilinin *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*’nda 11 kez kullanıldığı tespit edilmiştir.

6. Metinde yer alan Türkçe kökenli bazı sözcüklerin belirli anlamlarıyla kullanılmalarının Oğuzcaya mahsus olduğu tespit edilmiştir. Mesela, Doğu Türkçesinde genellikle “kitap, yazı, ferman, mektup” gibi anlamlarda kullanılan ve *Divânu Lügâti't-Türk*'te Oğuzcada “muska” anlamına geldiği belirtilen *bitig* sözcüğü 135 kez tanıklanmakta ve tüm örneklerde “muska” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Yine *Divânu Lügâti't-Türk*'te Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde “kabile, soy” anlamında da kullanıldığı belirtilen *kök* sözcüğü metindeki 3 örnekte bu anlamıyla tanıklanmaktadır. Oğuzca olmayan tarihî Türk lehçelerinde “bir yerde karar kılmak, bir yerde sakin olmak, oturmak” anlamlarında kullanılan *turul-* fiilinin “bulanmak” fiilinin zıt anlamında kullanımının Oğuzcaya özgü olduğu ve *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda da bu anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir.

7. Modern Türk lehçeleri arasında alıntı sözcükler noktasında bazı farklılıklar olduğu bilinmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesindeki Fransızcadan alıntılanan *sinema* sözcüğünün muadili olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden ayrılan Türk Cumhuriyetleri'nde Rusça vasıtasıyla alıntılanan Almanca kökenli *kino* sözcüğü kullanılmaktadır. Alıntı sözcükler noktasındaki ayrışma tarihî Türk lehçeleri arasında da görülmektedir. *Divânu Lügâti't-Türk*'te Oğuzların Farslarla bir arada yaşamaya başlayınca bazı kelimeleri unutarak onların yerine Farsçalarını kullandıkları belirtilmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 187). Lehçeler arasında alıntı sözcükler noktasındaki farklılıklar, çeşitli Türk topluluklarının geçirdikleri tarihî süreçlere ışık tutması açısından son derece önemlidir. Ne var ki Oğuzca olmayan tarihî Türk lehçelerindeki Oğuzca unsurların incelendiği çalışmalarda alıntı sözcükler üzerinde durulmamıştır. Çalışmamızın neticesinde *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nda görülen 3 alıntı sözcüğün Oğuzcaya mahsus olduğu tespit edilmiştir. Bunlar, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde sıkça tanıklanırken Doğu Türkçesinde hiç görülmeyen *düşhâr* ve “muska” anlamındaki *heykel* sözcükleri ile Doğu Türkçesinde sadece birkaç örneği bulunan *mezgit* sözcüğüdür.

8. Çalışmamızın neticesinde, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nın ses ve şekil özelliklerine de yansıyan Oğuz tesirinin söz varlığı noktasında çok daha belirgin olduğu görülmüştür. Özellikle de Oğuzca olmayan tarihî Türk lehçelerinde hiç görülmeyen bazı sözcüklerin metinde tanıklanması; bizi, metnin bir Oğuz Türkü tarafından yazılmış olduğu düşüncesine sevk etmektedir. Kanaatimizce, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*'nın yazarı, Rabguzî gibi Türkistanlı bir Oğuz Türküdür ve yine Rabguzî gibi eserini dönemin Türkistan ve Altınordu'daki müşterek yazı dili olan Harezmi Türkçesiyle yazmıştır (Ercilasun, 2017: 371).

KAYNAKLAR

AKALIN, Şükrü Halûk (1993), “Üzerlik”, *T.C. Adana Valiliği - Çukurova Üniversitesi II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri* içinde, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi, s.s. 247-260.

ALIŞIK, Cevdet Eralp (2003). “*Hülagu Han*”, *Türk Yolu Dergisi*, 7, s.s. 32-38.

ATA, Aysu (2002). *Harezmi-Altınordu Türkçesi*, TDAD: 36, İstanbul: Kebikeç Yayınları.

BAHADIR, Şaziye Dinçer (2016). “18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Metni: *Ne'fîcetu'l-Fikriyye fi Tedbiri Velâdeti'l-Bikriyye*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, s.s. 185-194.

BANGUOĞLU, Tahsin (1960). “*Kâşgarî'den Notlar III: Oğuz Lehçesi Üzerine*”, *TDAY Belleten*, 8, s.s. 23-48.

BATTAL, Aptullah (1997). *İbni-Mühenna Lügati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir)*, Ankara: TDK Yayınları.

- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford Clarendon Press,
- ÇOBAN, Meryem Selda (2005). *Divanu Lugâti't-Türk'te Geçen "Oğuzca" Kayıtlı Dil Malzemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- DİKMEN, Melek ve Kamile Çetin (2012). "Klasik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları", *Bilig*, 61, s.s. 71-98.
- DOERFER, Gerhard (196). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- DURGUT, Hüseyin (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- ECKMANN, Janos (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Hazırlayan Osman Fikri Sertkaya, Ankara: TDK Yayınları.
- EL-İSFAHANİ, Râğıp (2007). *Müfredâd-Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Çeviren: Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları.
- EMEKSİZ, Abdulkadir (2012). "Türk Halk Kültüründe Üzerlik", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 28, s.s. 229-242.
- ERASLAN, Kemal (1980). *Eski Türkçede İsim Fiiller*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2017), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Ziya Akkoyunlu (2014). *Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERSOY, Güler (2017). *İran Asitan-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 1007 Numaralı Satır Altı Kur'an Çevirisi: I-X. Cüzler (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Firdevsî-i Rumî. *Tali-i Mevlûd*, Ankara, Milli Kütüphane, 06 Hk 3204.
- GABAİN, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (1993). *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Fiiller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Erciyes.
- GÜLSEVİN, Gürer (1998). "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, s.s. 712-718.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007). "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: Denk Çiftler", *Turkish Studies*, 2/2, s.s. 276-299.
- GÜLSEVİN, Gürer (2010). "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım", *Turkish Studies*, 5/1, s.s. 57-76.
- GÜLSEVİN, Gürer (2016). "11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?", *Bilig*, 76, s.s. 269-300.
- GÜLSEVİN, Gürer (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirîn'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2015). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- KAHRAMAN, Seyit Ali ve Yücel Dağlı (1999). *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi III. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

KANDEMİR, Yıldız (1961), *Fal Kitabı-Dil Hususiyetleri Üzerinde Bir Çalışma*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

KARAHAN, Akartürk (2013a). “*Codex Comanicus'ta Hayvan Adları*”, *Turkish Studies*, 8/1, s.s. 1839-1865.

KARAHAN, Akartürk (2013b). *Divânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

KARASOY, Yakup (2017). *Satırlı Tercümelî Fıkıh Kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (1991). Ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II (1991). Ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KESKİN, Zeki (2018). “*Hız. Âdem ve Soyunun Yarattığı*”, *Journal of Social And Humanities Sciences*, 5/21, s.s. 771-780.

Kitâb-ı Tali '-i Mevlûd, Ankara, Milli Kütüphane, 06 Hk 584.

KORKMAZ, Feryal (2007). *Batı Türkçesinde Tür Değişirme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

KORKMAZ, Zeynep (1972). “*Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi*”, *Türk Dili, Divânu Lugâti't-Türk Özel Sayısı*, 253, s.s. 3-19.

KORKMAZ, Zeynep (1974). “*Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler*”, *Türkoloji Dergisi*, 6/1, s.s. 15-30.

KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2010). “*Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri*”, *Turkish Studies*, 5/1 s.s. 1-41.

KORKMAZ, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KÖK, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

KÜTÜKÇÜ, Mehmet (2005). *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satır Arası Bir Kur'an Tercümesi (Gramer-Metin-Tertip-Sözlük 535b-616b)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.

LEVİTSKAYA, L. S. (2006) “*Çuvaş Türkçesinde Oğuz Türkçesi Unsurları Var mı?*”, Çeviren: Bülent Bayram, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6, s.s. 253-257.

Lİ, Yong Song (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*, TDAD: 40, İstanbul: Kebikeç Yayınları.

MANSUROĞLU, Mecdut (1998). “*Eski Osmanlıca*”, Çeviren: Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri* içinde, s.s. 247-276, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

MENİNSKİ, François O Mesgnien (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium. Turcicae-Arabicae-Persicae Lexicon Turcico-Arabico-Persicum II*. Vienna.

ONUR, Samet (2020). “*Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Bir Fal Kitabı*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, s.s. 96-119.

ÖBEK, Ali İhsan (2002), “*Bir Tür Muska Olarak Heykel Üzerine*”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Yıl 4, Sayı 7, s.s. 163-184.

ÖLKER, Gökhan (2015). “*Tarihi Belli Olmayan Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinin Tarihlendirilmesinde Yeni Bir Kıstas: 'Et-/İt-' Ve 'Kıl-' Füllerinin Kullanım Sıklığı*”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 4, s.s. 546-563.

ÖNLER, Zafer (1990). “*XIV ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri*”, *Journal of Turkish Studies*, XIV, s.s. 357-392.

SERTKAYA, Osman Fikri (1972). “*Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine*”, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, s.s. 187-224.

STEİNGASS, Francis Joseph (1963). *A comprehensive Persian-English dictionary*. London: Routledge & K. Paul.

SÜMER, Faruk (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yay.

Şemseddin Sami (1899). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: İkdam Matbaası.

ŞİMŞEK, Yaşa (2019a). “*Türkçe İlk Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshasının (293 no.) Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Önemi.*”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 67, s.s. 87-152.

ŞİMŞEK, Yaşar (2019b). *Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin) I*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Tanıklariyle Tarama Sözlüğü I (A-Z) (1943). İstanbul: Cumhuriyet Basımevi.

Tarama Sözlüğü I, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, A-B (1996). Ankara: TDK Yayınları.

Tarama Sözlüğü II, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, C-D (1996). Ankara: TDK Yayınları.

Tarama Sözlüğü III, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, E-İ (1996). Ankara: TDK Yayınları.

Tarama Sözlüğü VI, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, U-Z (1996). Ankara: TDK Yayınları.

TAŞ, İbrahim (2017). *Şeyyâd Hamza Yûsuf ve Zeliha [Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Sözlük]*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, <<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56443,seyyad-hamza--yusuf-ve-zelihapdf.pdf?0.>> (E.T. 17.02.2020)

TEKİN, Talat (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: TDK Yayınları.

TOPARLI, Recep, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

TOPRAK, Funda (2003). “*Harezmi Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri*”, *Türk-Kırgız Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, s.s. 105-118.

TURAN, Fikret (2017). *Bahşayış Bin Çalıcı Bahşayış Lügati*. Ankara: TDK Yayınları.

TÜRK, Vahit (2010). “*Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde Bir Nevâî Eseri*”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XXVIII, s.s. 395-408.

ÜNLÜ, Suat (2007). “*İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Geçen "Gün" Kavramı Üzerine*”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 7, s.s. 33-77.

ÜNLÜ, Suat (2012a). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.

ÜNLÜ, Suat (2012b). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.

ÜNLÜ, Suat (2012c). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.

ÜNLÜ, Suat (2013) *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.

YILDIZ, Mustafa ve Gökhan ÖLKER (2009). “*Dîvânü Lugâti't-Türkteki Oğuzca Kelimelerin Dede Korkut Hikâyelerindeki Durumu*”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, s.s. 1-19.

YÜCE, Nuri (2014). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YÜKSEKKAYA, Gülten Sağol (1993). *Harezmi Türkçesi Satir Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-Sözlük I-II*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

ZENGİN, Aslı Uygun (2007). *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi Yazmanın 144b-182a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

شاهنامه گلی رنج های کهن, <<http://mail.iranboom.ir/hakime-tos/shahnameh/2888-golranjhaye-kohan.html>>, (E.T. 17.02.2020).

Türk Dil Kurumu, <<https://sozluk.gov.tr>>, (E.T. 20.02.2020).

Geliş Tarihi: 09.06.2020
Kabul Tarihi: 08.07.2020

ANADOLU AĞIZLARINDA GÖRÜLEN *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘çok korkmak’ DEYİMİ
ÜZERİNE

Hakan GÜLER*

ÖZET

Türkiye Türkçesinin söz varlığı yalnızca ölçünlü dilin verileriyle ölçülemez. Anadolu ağızlarında görülen ancak ölçünlü dilde yer almayan birçok söz varlığı unsuru bulunmaktadır. Bu unsurlar içerisinde Türkçenin tarihine ve zenginliğine kanıt oluşturabilecek anlatım gücüne sahip soyut ifade biçimleri bulunmaktadır. Dildeki soyut ifade biçimlerinden biri de deyimlerdir. Deyimler gelişmiş bir dilin söz varlığının temel unsurlarındandır. Türkçede deyim türleri arasında en işlek olanı değişmece yoluyla anlatım güzelliği ve özgünlüğü oluşturan deyimlerdir. Bu tür deyimler arasında *ödü sıt-* deyimini de gösterilebilir. Türkçede eşsesli iki *öd* kelimesi vardır. Bunlardan biri ‘zaman, çağ’, diğeri ise ‘safra kesesi’ anlamında kullanılır. Bu deyimini oluşturan *öd*, ‘safra’ anlamındadır. *Sıt-/sıd-* ise *sıt-* ‘kırmak, kesmek, patlamak’ fiil köküne {-(X)t-} fiilden fiil yapım eki getirilerek oluşturulmuş ‘kopmak, patlamak’ anlamına gelen bir sözcüktür. *Öd* ‘safra’ ve *sıt-/sıd-* ‘kırmak, patlatmak vs.’ sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘çok korkmak’ deyimini Türkçenin soyut kavram oluşturmadaki gücüne bir örnektir. Bu çalışmada Anadolu ağızlarında rastlanan *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘ödü patlamak, çok korkmak’ deyimini üzerine leksik bağlamda bir inceleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Lehçe, Deyim, Söz Varlığı, Öd, Sıt-

ON THE IDIOM OF THE *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘TO BE VERY AFRAID’ OF THE
ANATOLIAN DIALECTS

ABSTRACT

Some of the words that are not watched in Anatolian dialects but in the standard language are among the elements. Turkey Turkish vocabulary of formal language can not be measured only with the data. For this reason, it is necessary to reveal the mouth studies and especially the old Turkish marks on the mouths, and at least document them. Many words living in the mouth have the power of expression that can provide evidence of the history and richness of Turkish. The *öd* ‘bile’ and *sıt-/sıd-* ‘break, blast’ are to getting together *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘afraid’ abstract concept power of the Turkish. At the same time, such idioms may point to the historical depth of the language because of the fact that Turkish has built in language. This study focuses on the expression *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘afraid’ of in Anatolian dialects.

Keywords: Dialect, Vocabulary, Öd, Sıt-

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı A.B.D.
hakanguler996@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2002-6227>

GİRİŞ

Anadolu ağızlarında görülen ancak ölçünlü dilde yer almayan birçok söz varlığı unsuru bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda, özellikle birçok eskicil unsuru içeren Anadolu ağızlarının dikkate alınması bugüne kadar Türk dilinde tarihsel olarak pek çok sorunun çözülmesine katkı sağlamıştır, bundan sonraki çalışmalarda da katkı sağlayacağı açıktır. Bu sebeple ağız çalışmalarının ve özellikle ağızlarda bulunan Eski Türkçe izlerin gün yüzüne çıkarılması ve belgelenmesi gerekmektedir. Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmaların sayısı bir hayli fazladır. Anadolu dışında, Balkan coğrafyası ve Irak, Suriye gibi Türklerin yaşadığı bölgeler de dâhil edilirse Türkiye Türkçesi ağızları üzerine iki yüzün üzerinde yüksek lisans ve doktora çalışması yapılmıştır. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarının dışında Anadolu'nun muhtelif üniversitelerinde lisans tezleri de yapılmaktadır. Araştırmacılar tarafından yapılmış bireysel çalışmalarla birlikte bu sayı daha da artacaktır.¹ Genel Türkçede olduğu gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında da soyut kavramlar açısından bir zenginlik dikkat çekmektedir. Bu durum daha Orhun bengu taşlarından itibaren görülmektedir. Soyut kavramların zenginliği bir dilin gelişmişliğini, değişik anlamlarda çeşitli kavramların oluşmuş olduğunu, toplumun kültür düzeyinin yüksekliğini gösteren ölçütlerin en başta gelenidir (Aksan, 2019: 34). Dildeki soyut ifade biçimlerinden biri de deyimlerdir. Türkçede deyim türleri arasında en işlek olanı değişmece yoluyla oluşmuş deyimlerdir. Bu deyimler, kavramları mecaz yoluyla anlatım güzelliği ve özgünlüğü içerisinde belirten kalıplaşmış sözcük öbekleri ya da tümcelerdir (Aksoy, 1984: 404). Bu çalışmada Anadolu ağızlarında görülen, değişmece yoluyla oluşturulmuş bir deyim örneği olan *ödü sıtmak/ödü sıdmak* ‘çok korkmak, ödü patlamak’ deyimini üzerinde leksik bağlamda bir inceleme yapılmıştır.

1. *öd* KELİMESİ

Öd kelimesinin anlamı GTS’de ‘safra’ olarak verilmektedir. Türkçede ‘safra’ anlamına gelen *öd* dışında, özellikle Eski Türkçe alanı içerisinde daha sık kullanıma sahip olan ‘zaman, çağ, devir’ anlamında bir *öd* sözcüğü daha bulunmaktadır (Şirin, 2019: 37). Hasan Eren *ödlek* ‘korkak, tabansız, yüreksiz’ sözcüğü için; “*Türkçede ödlek yazımı da yaygın olarak kullanılır. Yerel ağızlarda hötlek, ödek, hōdek, ödelek, hōdelek, ödlek olarak da geçer. Karaciğerin salgıladığı acı sıvıya verilen öt (öd) adından -lek (ve -ek) ekiyle yapıldığı anlaşılıyor. Türkçe ödü kopmak çok korkmak sözünde de öt kökü açık olarak geçer.*” şeklinde bir açıklama yapıyor (Eren, 1999:317). Tuncer Gülensoy ise *öd*’ü; “*karaciğerin salgıladığı sarı renkte acı sıvı, safra*” şeklinde açıklamaktadır (Gülensoy, 2007).

Şen, *Bilge Kağan Yazıtında ödiğe küni tegdük için İfadesi Üzerine* başlıklı makalesinde bu ibarede geçen *öd*’ün safra kesesi anlamında değil zaman anlamında kullanıldığını belirterek bu ibare için yeni bir anlamlandırma teklif etmiştir: ‘*ömründe eceli geldiği için*’ (Şen, 2013: 545). Şirin ise Eski Türkçede *öd*’ün durumu üzerine şu bilgiyi vermektedir: ‘*Eski Türkçede eşyazılı ve eşsesli iki ayrı öd sözcüğü vardır. Bunlardan biri “zaman, çağ”, diğeri ise “öd, safra kesesi” anlamındadır.*’ (Şirin, 2019: 37).

¹ Çalışmanın sınırlarını aşacağı düşünülerek çalışmaların künyeleri verilmemiştir.

Öd Orhun bengu taşlarında; **BK G29-30**: Tenri yir bulgakın üçün, **ödiçe** küni tegdük üçün yağı boltı. *Gök ile yer bulandığı için, ödüne kıskançlık girdiği için düşman oldu* (Ercilasun, 2016: 572-573) şeklinde geçer. Ercilasun burada *ödiçe* kelimesi için bir de not düşmüştür:

‘Öd’ün (Safra Kesesinin) insan huyu için kullanılması konusunda krş. *Ödü kopmak. Teg-* fiilinin Eski Türkçedeki “ulaşmak” anlamından hareketle bu mana verilmiştir.’ (Ercilasun, 2016: 640).

DLT’de ise *öt* biçiminde ‘*Safra kesesi*’ anlamıyla geçmektedir (Ercilasun –Akkoyunlu 2018: 20).

Öd kelimesi çağdaş Türk lehçelerinde de görülür. Azerbaycan Türkçesinde *ödlük* ‘safra kesesi’, *öd daşı* ‘safra taşı’, *ödgovucu* ‘safra giderici ilaç’ gibi çok geniş bir kullanıma sahiptir (Akdoğan, 1999). Kazak Türkçesinde *öt* ‘safra kesesi’ (Koç vd. 2012), Türkmencede *öt* ‘safra’, *öt haltası* ‘safra kesesi’ (Ölmez, 1995), Özbekçede *öt* ‘safra’, *ötekasi yarildi* ‘ödü yarıldı, çok korktu’ (Yusuf, 1993) gibi.

öd ‘safra’ kelimesinin günümüzde gerçek ve mecaz anlamıyla hâlâ yaygın bir kullanımı olduğu görülmektedir.

2. *sıt-/sıd-* FİİLİ

Sıt-/sıd- Orhun bengu taşlarından itibaren, Eski Uygurca, Karahanlıca, Memluk Kıpçak Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi gibi tarihi lehçelerle birlikte Azerbaycan Türkçesi, Türkmence, Kırgız ve Kazak Türkçeleri gibi çağdaş lehçelerde ‘kırmak, patlatmak, kesmek, parçalamak, (orduyu) bozguna uğratmak’ gibi anlamlarda kullanılagelen *sı-* fiilinin {-X)t-} fiilden fiil yapma eki almış biçimidir. *Sı-* fiilinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan birçok türevi mevcuttur. Örneğin, *sı-* fiil köküne {-X)n-} fiilden fiil yapım eki getirilmesiyle oluşturulan bir *sın-* ‘kırmak ya da kırılmak’ türevi mevcuttur. *Sın-* gövdesine {-d(X)} fiilden isim yapma eki getirilerek *sındı* ‘makas’; {-X)k} fiilden isim yapma ek getirilerek ise *sımk* ‘kırık’ biçimleri ortaya çıkar. *Sımk* ‘kırık’ gövdesine {+Ç(X)} isimden isim yapma eki getirilerek, bugün Anadolu’nun çeşitli ağzlarında ‘kırıkçı, çıkıkçı’ manasına gelen *sımkçı* biçimi oluşur.

Gülensoy sözlüğünde *sı-* (hlk.) ‘kırmak’ şeklinde geçer. *Sıd-* için yine *sı-* kökünden getirerek ‘korkmak’, *sıdır-* için ise 1. *patlatmak*, *ezmek* 2. *kırmak* anlamını verir (Gülensoy, 2007). Clauson sözlüğünde *sı-* ‘kırmak’ için; *ol otun sıturdı* ‘he had the firewood broken up’² örneği verilmiştir (Clauson, 1972: 802).

Orhun Bengü Taşlarında *sı-* fiili “kırmak, tahrip etmek ve dağıtmak” anlamlarında kullanılmıştır (Ergin, 2012; Tekin, 2008; Ercilasun, 2016; Aydın, 2015).

KT G11: ...bunta urtum. Neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum; anar körü biliñ! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yañıltaçı siz? Men beñgü taş tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniñ sabımı sımadı... (Ercilasun, 2016)

² O, yakacak (yakmak için) odun kırdı (parçaladı).

...buraya yazdım ne kadar sözüm varsa bengü taşa vurdum {yazdım}; ona bakarak bilin! Şimdiki Türk milleti ve beyleri, şimdi, {bengü taşlara} bakan beyler {olarak} mı yanılacaksınız? Ben bengü taş diktim. Çin kağanından bezeyici getirttim, bezettim. Benim sözümü kırmadı... (Ercilasun, 2016)
Ercilasun *İstemi Kağan*’ın adının sı- kökünden geldiğini belirtir:

‘Bizce İstemi/Se-ti-mi, Sır Temir’in Çinceleşmiş biçimidir; çünkü Türkçedeki r sesleri Çince de genellikle düşer. Sır, sı- (kırmak) fiilinin sıfat-fiil biçimi, Temir de demir’in Eski Türkçedeki şeklidir. Temir/Temür/Demir isminin Türk tarihinde çok yaygın bir şekilde kişi adı olarak kullanıldığı malumdur. Sözlük anlamı ‘kırar, kıran’ olan sır kelimesi de bizce “muzaffer” anlamında kullanılmıştır. Sı- fiilinin “düşmanı kırmak” anlamında da kullanıldığı Yağısıyan, Sırp Sındığı gibi isimlerden bellidir. “muzaffer” ve aynı anlamdaki “mansur” kelimelerinin, İslam’dan sonra birçok hükümdarın sıfatı olarak kullanıldığı da bilinmektedir.’ (Ercilasun, 2016: 56).

Ercilasun aynı zamanda Orhun Bengü Taşlarında geçen *Türk Sir Bodun* ifadesindeki *sir* kelimesinin de ‘kıran, kırmış, mağlup etmiş, muzaffer’ anlamında anlaşılması gerektiğini savunur (Ercilasun, 2016).

Sı- fiili Uygur metinlerinde *sın-* ‘kırmak’, *sıy-* ‘kırmak’, *sıs-* ‘kırmak, koparmak’, *sıt-* ‘kırmak’, *sıyuuq* ‘kırıntı, enkaz’ ve *sınar* ‘küçük parçalar (a ayrılmak)’ biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (Caferoğlu, 2011: 204).

KİP: ...tsun tsun **sınar** uvşanur; neng bat kılı umaz... ...*parça parça olur, ufalanır; hiç fenalık edemezler...* (Tekin, 2019)

Karahanlı dönemi eserlerinde *sı-* eylemine, **DLT** Ol otuñ **sıdı** ‘O, odun kırdı’ (Ercilasun, 2018), **KB** tilingni küdezgil tişing **sınmasun** ‘dilini koru dışın kesmesin’ (Arat, 2007) gibi şekillerde rastlanır.

Harezmi Türkçesi metinlerinden *Muinü’l-Mürid*’de; namaz içre aña kaza vaktını **sır** ‘namazın içinde hatırlarsa vakit namazını bozar’ ve kaza küngü kün bil sevabı **sınuk**. ‘Bir güne bir gün oruç tutarak kaza etmesi gerekir ancak sevabı kırılır (azalır)’ (Toparlı; Argunşah, 2018) biçimlerinde görülür.

Memlük Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Gülistan Tercümesi*’nde; gönlün **sınuk** tutma ‘gönlünü kırık tutma’ (Ergene, 2017) şeklinde görülür.

Çağatay Türkçesi metinlerinden *Mevlana Sekkaki Divanı*’nda; **Sındurur-sin** gerdenin, her tülkü kim kılsa inat ‘Bu bakımdan inat eden tilkinin boynunu kırdırırın’ (Erarslan, 1999) biçiminde karşımıza çıkar.

EAT’de ise *Yunus Emre Divanı*’nda; **Sınmak** gerek gönlün bütün fâsiddür cümle tâ‘atün ve Cihânda bir **sınuk** saksıdan ötrü (Tatçı, 2020) şekliyle görülür.

Osmanlı Türkçesi Döneminde ise *Fuzuli Divanı*’nda; **Sındurdu** bela per ile balüm ‘Bela kolumu kanadımı kırdı’ (Gölpınarlı, 2006) şeklinde görülmektedir. *Sırpsındığı* savaşında geçen +sındığı ise ‘kırıldığı, bozguna uğratıldığı’ anlamında düşünülebilir.

Azerbaycan Türkçesinde; *sınıkçı* ‘kırıkçı’, *sındıra sındıra oynamak* ‘Bel kırarak oynamak, kıvıra kıvıra dans etmek’, *sınıq sınıq olmak* ‘Paramparça olmak’ gibi kullanımları mevcuttur (Akdoğan, 1999: 675).

Türkmen Türkçesinde; *sı-(mak)* eylemi *sin-(mak)* ‘kırılmak, vurulmak, ölmek, düşmek’; *sındı* ‘büyük makas’; *sınık* ‘kırık, kırılmış’ biçimleriyle yaşamaktadır. *boyun sin-(mak)* ‘boyun eğmek’; *qaynamı sin-(mak)* ‘kaynaması durmak, kaynaması kesilmek’ gibi deyimlerde de varlığını sürdürmektedir (Ölmez, 1995: 59).

Kırgız Türkçesinde *sı-(mak)* eylemi daha çok *sin-(mak)* ‘kırılmak’; *sındır-(mak)* ‘kırmak, yırtmak’; *sınık* ‘kırık, kırılmış’; *Sındırat* ‘kırar’ ve *sınış* ‘kırık, kırılmak’ türevleri halinde yaşamaktadır. (Yudahin, 2002). Tölögön Kasımbek uulu tarafından yazılan ve Kırgız edebiyatının ilk tarihi romanı olarak kabul edilen *Singan Kılıç* romanı *sı-(mak)* eyleminin Kırgız edebiyatında da kendisine yer bulduğunu gösterir.

Özbek Türkçesinde; *sındır-(mak)* ‘kırmak’; *sınıq* ‘kırık’; *sin-(mak)* ‘kırılmak’ biçimlerinde kullanılmaktadır (Yusuf, 1993: 306). *sı-* fiilinin örneklendirilen tarihî ve çağdaş lehçelerde ‘kırmak, kesmek, parçalamak, dağıtmak, (orduyu) bozguna uğratmak’ anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

3. ödü sıt-/ödü sıd- DEYİMİ VE BU DEYİMİN SOSYO-KÜLTÜREL ARKA PLANI

Ödü sıtmak/sıdmak Anadolu ağızlarında ‘çok korkmak’ anlamında sıkça kullanılan bir deyimdir. *Ödü patlamak, ödü kopmak, ödü çatlamak, ödü yarılmak* gibi kullanımları da görülür. [Çığırı *Dinar-Af.; Eğridir köyleri, Baladır *Keçiborlu, *Yalvaç-Isp.; Salda *Yeşilova-Brd.; Yukarıseyit, Bekilli *Çal, Darıveren *Acıpayam, Kösten, Honaz-Dz.; Sürez *Bozdoğan, Dalıca *Nazilli-Ay.; -Ank.; *Bor-Nğ.; *Hadım, Ermenek-Kn.; Namrun *Tarsus, *Mersin köyleri-İç.; Güzelsu *Akseki, *Korkuteli ve köyleri, *Elmalı ve köyleri-Ant.] . Bunun dışında *ödünü sıdırmak* ‘korkutmak’ biçimine de rastlanır (DS 1993: 3312). *DS*’deki gösterilen bölgeler yanlış olmamakla birlikte bazı il, ilçe ve köylerdeki kullanımları göstermemektedir. Bunun sebebi sözlüğün hazırlandığı dönemin şartlarına bağlıdır. Bir örnek olarak, *ödləri sıd-* ‘çok korkmak’ (Küçükballı, 2013: 394) deyimini Antalya ili Gazipaşa ilçesi ağızında da kullanılmakta ancak bu kullanıma *DS*’de yer verilmemektedir. Bu deyim türevleri çağdaş lehçelerde de kullanılmaktadır: Azerbaycan Türkçesi *ödü partlamag* ‘ödü kopmak, çok korkmak’ (Akdoğan, 1999), Özbek Türkçesi *ötekasi yarildi* ‘ödü yarıldı, çok korktu’ (Yusuf, 1993) gibi. *GTS*’de verilen *ödü bokuna karışmak* deyimini de *ödü sıt-* deyimiyile aynı anlam alanı içerisinde değerlendirilebilir. Burada, Türk halkının bilgi dağarcığında, insan vücudunda *öd* denen zehirli bir kesenin bulunduğu, insan çok korktuğunda bu kesenin patlayabildiği, bunun insanı ölüme götüren sonuçlarının olabildiği bilgisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu deyimde, tıbbî bir bilginin halka mal olmuş bir sözcük birlikteliğine yansımış olması dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, bu tıbbî bilginin halkın kültürel bilgisiyle harmanlanması ve *sı-* ‘kırmak, kırılmak; kesmek, kesilmek...’ eylemiyle birlikte metaforlaşması, deyim eskiciliğini ve dildeki yerleşikliğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu deyim *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*’nda (Şen 2017) geçerse de yazıya geçirilmemiş deyimlerin zenginliği noktasında fikir vermektedir. *Ödü sıt-* deyimini değişmece yoluyla oluşturulmuş bir deyimdir. Gerçek bir olgudan değişmece yoluyla farklı bir durum bildirir hale gelmiştir. Kelime kelime çeviri yoluyla düşünüldüğünde *insanın ödü sıtmak* ‘insanın ödü patlamak’ yani bir hastalık

türü olduğu anlaşılır. Ancak bu deyim belirtiği durum ‘çok korkmak’ tır. Bu deyim Türkçenin derin bir anlam dünyasına sahip olduğu ve soyutlamanın Türk dilinde geniş bir alanı kapsadığı gerçeğine örnek teşkil etmektedir.

SONUÇ

→ Türkçede eşsesli iki *öd* kelimesi vardır. Bunlardan biri ‘zaman, çağ’, diğeri ise ‘safra kesesi’ anlamında kullanılır. Bu deyim oluşturan *öd*, ‘safra’ anlamındadır. İlk örneğine Bilge Kağan yazıtı doğu yüzü 29. satırda rastlanır. *Sıt-/sıd-* ise *sı-* ‘kırmak, kesmek, patlamak’ fiil köküne {-*(X)t-*} fiilden fiil yapım eki getirilerek oluşturulmuş ‘kopmak, patlamak’ anlamına gelen bir sözcüktür. *sı-* fiiline de ilk olarak Orhun bengu taşlarında rastlanır. Diğere lehçelere göre Türkiye Türkçesindeki kullanımı sınırlı olsa da kalıplaşmış ifadelerde kendine yer bulmaktadır.

→Türkçede somut ifadeler zamanla soyut biçime bürünebilmektedir. Türkçenin anlam dünyası ve kavram karşılımadaki üstünlüğü göze çarpar. *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘çok korkmak’ deyimini de bu duruma bir örnek teşkil eder. *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘çok korkmak’ deyiminin asıl anlamı ‘ödü patlamak’ yani hastalıkla alâkalı bir durum belirtirken zamanla halk arasında ‘çok korkmak’ anlamına bürünmüştür.

→ *ödü sıt-/ödü sıd-* ‘ödü patlamak, çok korkmak’ deyimini ve türevlerinin kullanımı özünde bir halk tıp bilgisi barındırır. *Ödü sıt-*, *ödü patla-*, *ödü kop-* gibi deyimlerde, çok korkma durumunda *öd*’ün patlayabileceği ve sıvının vücuda dağıldığı zaman ölümcül sonuçları doğurabileceğinin halk tarafından bilindiğini göstermesi önemli bir noktadır.

→ Türk dilinin unutulmaya yüz tutmuş sözcüklerini gün yüzüne çıkarmak, bu söz varlığını yok olmadan belgelemek gibi birçok sebep ağız çalışmalarını önemli kılmaktadır. Anadolu ağızları üzerine yapılacak olan benzer çalışmalarda Eski Türkçe izlerin takip edilmesi bu bakımdan önem arz etmektedir.

Kısaltmalar

KT G11 *Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü*

11.Satır

BK G29-30 *Bilge Kağan Yazıtı Güney*

Yüzü 29-30. Satırlar

GTS *Güncel Türkçe Sözlük*

DS *Derleme Sözlüğü*

KİP *Kuanşi İm Pusar*

DLT *Divanı Lügati’t-Türk*

KB *Kutadgu Bilig*

EAT *Eski Anadolu Türkçesi*

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, Yaşar (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi
- AKSAN, Doğan (2019). *En Eski Türkçenin İzlerinde*. Ankara: Bilgi Yayınevi
- AKSOY, Ömer Asım (1984). *Deyimler Sözlüğü II*. Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2015). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları

- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford
- ERARSLAN, Kemal (1999). *Mevlana Sekkaki Divanı*. Ankara: TDK Yayınları
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2018). *Dîvânu Lugâti't -Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Kişisel Yayınlar
- ERGENE, Oğuz (2017). *Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları
- ERGIN, Muharrem (2016). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Derleme Sözlüğü IX-X. (2019). Ankara: TDK Yayınları
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (2006). *Fuzuli Divanı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Fatih (2012). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÜÇÜKBALLI, Fatih Numan (2013). *Gazipaşa (Antalya) Köylere Ağzı*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ÖLMEZ, Mehmet (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları
- ŞİRİN, Hatice (2019). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları
- ŞEN, Serkan (2013). Bilge Kağan Yazıtında ödiçe küni tegdük için İfadesi Üzerine. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, *Yalım Kaya Bitiği Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Ed. Hatice Şirin-Bülent Gül, s. 541-547*.
- ŞEN, Serkan (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- TATÇI, Mustafa (2020). *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: H Yayınları,
- TEKİN, Talat (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları
- TEKİN, Şinasi (2019). *Kuan Şi İm Pusar*. Ankara: TDK Yayınları
- TOPARLI, Recep; Argunşah, Mustafa (2018). *Mu'inü'l-Mürîd*. Ankara: TDK Yayınları
- YUDAHİN, K.K (2002). *Kırgız Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları
- YUSUF, Berdak (1993). *Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Taşkent: Özbek-Remaksa Yayınları

Geliş Tarihi: 27.07.2020
Kabul Tarihi: 07.09.2020

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE BASİT CÜMLENİN YÜKLEME GÖRE ŞEKİLLENEN YAPISAL-MANTIKSAL TİPLERİ ¹

Sebine ABİD*

ÖZET

Azerbaycan Türkçesi, Oğuz Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ve bu saha içinde gelişen yazı diline verilen addır. Eski Oğuz Türkçesinin bütün dil ve söz dizimsel özelliklerini kendinde barındırır. Oğuz Türkçesinin eski bir kolu olan Azerbaycan Türkçesi cümle yapısı bakımından basit ve birleşik cümlelerden oluşur. Azerbaycan Türkçesinde basit cümle kendi içinde iki gruba ayrılır: Çift içerikli basit cümleler ve tek içerikli basit cümleler. Azerbaycan Türkçesinde çift içerikli ve tek içerikli basit cümlelerin birkaç yapısal-mantıksal tipi bulunmaktadır. Çift içerikli basit cümleler özneli çift içerikli basit cümleler ve öznesiz çift içerikli basit cümlelere ayrılır. Azerbaycan Türkçesinde tek içerikli basit cümleler yapısal-mantıksal tipleri itibarıyla yükleme göre şekillenen tek içerikli basit cümleler ve özneye göre şekillenen tek içerikli basit cümlelerden oluşur. Azerbaycan Türkçesinde yükleme göre şekillenen tek içerikli cümleler: Belirsiz özneli cümle; genel özneli cümle; öznesiz cümle; özneye göre şekillenen tek içerikli cümleler: Adlık cümle, söz-cümleye ayrılır. Çalışmada Azerbaycan Türkçesindeki basit cümlenin yükleme göre şekillenen tek içerikli tipleri yapısal-mantıksal yöntemle belirlenmeye çalışılmış ve çeşitli edebî eserlerden örnekler verilerek sınıflandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, basit cümle, yükleme şekillenen, yapısal, mantıksal, tipler

STRUCTURAL-LOGICAL TYPES OF SIMPLE CLAUSE FORMED ACCORDING TO VERB IN AZERBAIJAN TURKISH

ABSTRACT

Azerbaijani Turkish is the name given to the writing language that is located and developed in the eastern area of Oghuz Turkish. It contains all the language and syntax features of old Oghuz Turkish. Azerbaijani Turkish, an old branch of Oghuz Turkish, consists of simple and unified clauses in terms of clause structure. In Azerbaijani Turkish, a simple clause is divided into two groups: Simple Clauses with double content and simple clauses with a single content.

¹ Bu çalışma, 20-23.03.2018 tarihlerinde I.Uluslararası Bahtiyar Vahapzade Azerbaycan Kültürü, Tarihi ve Edebiyatı Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. sebine-abid@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2502-7691>

In Azerbaijani Turkish, there are several structural-logical types of simple clauses with a double and single content. Simple clauses with double content are divided into simple clauses with double content with the subject and simple clauses with double content without the subject. In Azerbaijani Turkish, simple clauses with one content consist of the ones, which are formed according to the verb in terms of their structural-logical types, and the ones, which are formed according to the subject. Clauses with one content shaped according to the verb in Azerbaijani Turkish are separated as follows: Clause with the indefinite subject; Clause with the general subject; Clause without the subject. The clauses with one content shaped according to the subject are also separated as follows: Noun-clause and Word-clause. In the study, the types of simple clauses with single content formed according to the verb in Azerbaijani Turkish were tried to be determined by the structural-logical method and classified by giving examples from various literary works.

Keywords: Azerbaijani Turkish, simple clause, verb-formed, structural, logical, types

GİRİŞ

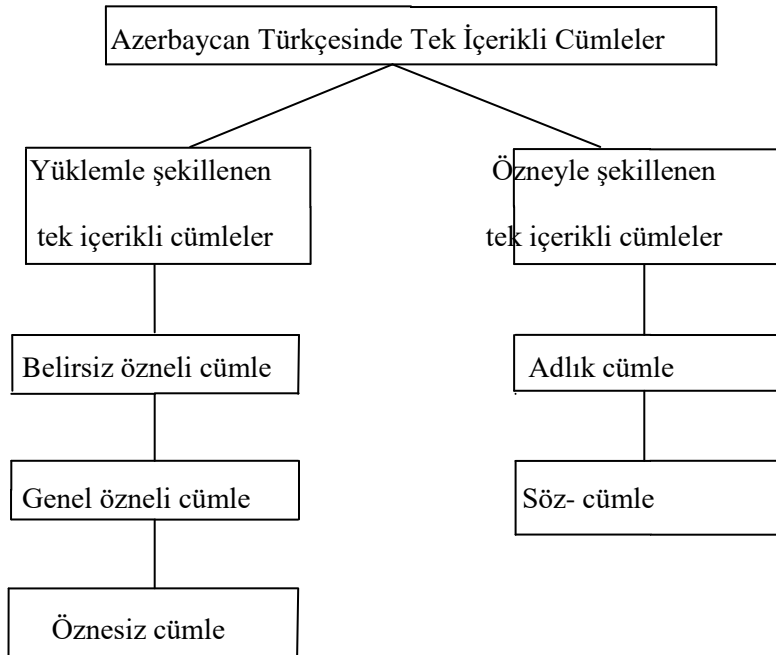
Basit cümleler (Sadə cümlələr), cümlenin yapısal türünden biri olan ve tek cümleyle oluşan cümlelerdir (Seyidov-Esedova, 2010: 115). Dilcilikte basit cümlenin gelişimiyle ilgili uzun zaman hâkim olan düşünce önce çift içerikli cümlelerin oluşmasıdır: Önceden cümle yapısında her iki esas öge bulunmuştur. Sonra farklı sebepler yüzünden esas öğelerden birinin düşmesi sonucunda tek içerikli cümleler ortaya çıkmıştır. Söz konusu araştırmalar doğrultusunda öznesiz cümlelerin sonraları özneli cümle çerçevesi içinde gelişme gösterdiği ihtimali vardır (Veliyev, 2005: 149). Tek içerikli cümleler, cümlede esas öğelerden birinin şeklen bulunmadığı veya tasavvur edilemediği cümlelerdir. Tek içerikli cümlelerde hükümün her iki ögesi kendini ayrı ayrı gösterememektedir. Tek içerikli cümlelerin öğeleri şeklen bulunmasa da mantıksal hükme özgü öğeler kullanılır. Tek içerikli cümlelerde *subje*² aynı zamanda *predikat*³ oluşturur. “*Artık səhərdir.*” cümlesinde *səhərdir* şekil olarak yüklemden ibarettir. Fakat bu cümlede subje vardır. Hakkında konuşulan eşya bu cümlelerde bulunur (Cavadov vd.,1963:6). Cümleyi oluştururken esas öğelerden olan öznenin cümlede bulunup bulunmaması yüklem kadar önemli değildir. Bazı basit cümle türleri öznesiz de oluşabilir. Cümlede şeklen bulunmayan veya saklı tutulan özne, yüklemdeki şahıs göstericileriyle açığa çıkarılır. Bu bakımdan basit cümlenin türlerini açıklarken özne terimi değil şahıs teriminin kullanılması gerekir (Seyidov-Esedova, 2010: 116). Azerbaycan dilciliğinde tek içerikli cümlelerin araştırılmasına 1940-50'li yıllardan sonra başlanılmıştır. Azerbaycan Türkçesiyle ilgili ortaokul ve liseler için yazılmış gramer kitaplarında (1950 yılına kadarki baskılarda) tek içerikli cümle terimi kullanılmamıştır. Bunun yerine şahsa göre basit cümlenin türleri başlığı altında; belirli özneli, belirsiz özneli ve genel özneli cümleler gösterilmiştir (Memmedov 1971: 348). 1938 yılından 1949 yılına kadar gramer kitaplarında öznesiz cümlelerden bahsedilmemiştir. Öznesiz cümleler tek içerikli basit cümleler sırasında gösterilmemiştir. 1951 yılından itibaren gramer kitaplarında öznesiz cümleler tek içerikli basit cümlenin belli bir tipi olarak ele alınmıştır (Cavadov vd.,1963: 13-14). Cahangirov, tek içerikli (tekterkibli) cümleler terimine karşı çıkararak bu terim yerine *üzvlenmeyen cümleler* terimini kullanarak esas öğelerden birinin bulunduğu

² Subje - Hükme ait nesne; Mantıksal özne (İDTL,1989)

³ Predikat- Hükümde subje hakkında anlatılan bilgi; Mantıksal yüklem (İDTL,1989)

cümleleri tek içerikli kavramına ait olduğu hâlde genel ögelerine ayrılmayan, yani görünürde hiçbir ögeye, esas ögelere de ayrılmayan veya bu durumdan dolayı noksanlık da hissedilmeyen cümleleri *üzvlenmeyen cümleler* olarak göstermiştir (Cavadov vd., 1963: 17). Kononov, tek içerikli cümlelerin türlerini 1.Öznesiz cümle; 2.Genel özneli cümle; 3. Belirsiz özneli cümle; 4.Vokatif cümle; 5.Öznel (Nomibatif) cümle şeklinde sınıflandırır (1956: 506). Baskakov, tek içerikli cümleleri ikiye ayırır: Fiille oluşan tek içerikli cümleler; isimle oluşan tek içerikli cümleler. Fiille oluşan tek içerikli cümleler kendi içinde iki türe ayrılır. Subjeli fiille oluşan cümlelere belirli özneli ve belirsiz özneli cümleler dâhil edilir. Subjesiz fiille oluşan cümlelere öznesiz cümle girer. İsimle oluşan tek içerikli cümlelerin şu türleri vardır. 1. Öznel cümle; 2. Modal cümle (Baskakov, 1984: 3). Budakova, tek içerikli cümlelerin beş türünü gösterir: 1.Öznesiz cümle; 2. Genel özneli; 3. Belirsiz özneli; 4. Adlık; 5. Söz- cümle (1963: 123). Seyidov-Esedova, tek içerikli cümleleri, basit cümlelerin şahsa göre türleri terimiyle açıklayarak şahıslı cümleler ve şahıssız cümleler olmak üzere iki başlıkta gösterir: Şahıslı cümleler: 1.Belirli özneli cümleler; 2.Belirsiz özneli cümleler; 3.Genel özneli cümleler şeklinde alt başlıklara ayrılmış; Şahıssız cümleler ayrı başlık altında gösterilmiştir (2010: 117). Dmitriyev, tek içerikli cümlelerin belirsiz özneli cümle türünü öznesiz cümleye dâhil eder (1948: 237). Geribli, çift içerikli ve tek içerikli cümleleri basit cümlelerin şahsa göre türleri başlığı altında gösterir. Şahsı bulunan (özne ve yüklemden oluşan) cümleler çift içerikli, esas ögelerden birinin bulunmamasıyla şekillenen cümleler ise tek içerikli cümlelerdir (2009: 301). Memmedov'a göre tek içerikli basit cümle türlerinin kendine özgü şekillenme özellikleri bulunur. Bu şekillenme ya yüklem ya özne ya da kelime gruplarına göre gerçekleşir. Yükleme göre şekillenen tek içerikli basit cümlelere belirli özneli, belirsiz özneli, genel özneli ve öznesiz cümleler dâhil edilir (1971: 349). Veliyev'e göre Azerbaycan Türkçesinde tek içerikli cümleler aşağıdaki şekilde sınıflandırılır (2005:149).

Şema 1.

Efendiyev, basit cümleleri çift içerikli ve tek içerikli olmak üzere ikiye ayırır ve gramer yapıları bakımından tek içerikli cümleler grubuna şu cümle tiplerinin ait olduğunu gösterir: 1) Tek içerikli belirli özneli cümle; 2) Belirsiz özneli cümle; 3) Genel özneli cümle; 4) Öznesiz

cümle; 5) Adlık cümle; 6) Söz-cümle; 7) Kısa tek içerikli basit cümle; 8) Geniş tek içerikli basit cümle; 9) Tam tek içerikli basit cümle. Bundan başka Efendiyev, Azerbaycan Türkçesinde tek içerikli cümleleri üç büyük gruba ayırır. Yükleme göre şekillenen, özneye göre şekillenen, tam bütüne göre şekillenen tek içerikli cümleler. Yükleme göre şekillenen tek içerikli cümlelere; belirli özneli, belirsiz özneli, genel özneli, öznesiz cümleler; özneye göre şekillenen tek içerikli cümlelere adlık cümleler; kendi tam bütününe göre şekillenen tek içerikli cümlelere söz-cümle aittir (Şireliyev-Hüseynov, 1959: 267). A.İbrahimov, Türkmen Türkçesi için tek içerikli cümleleri üç türe ayırarak gösterir: 1.Öznesiz cümle; 2.Belirsiz Özneli cümle; 3.İsim cümle. Demek ki İbrahimov, tek içerikli cümlelerin genel özneli ve söz-cümle türünü ayrı başlık altında ele almamıştır. Genel özneli cümleleri belirsiz özneli cümleler içinde göstermiştir (1958: 7). Azerbaycan Türkçesinde tek içerikli cümleler kavramsal ve anlamsal bakımdan eksiltili cümlelerden farklılık gösterir. Tek içerikli cümleler ve eksiltili cümleler iki esas ögeden (özne veya yüklem) biriyle oluşur. Tek içerikli cümlelerde kullanılmayan öge genel düşünceyi ifade etmek için engel oluşturmaz. Fakat eksiltili cümlelerde öne sürülen anlam, kavramayı zorlaştırır. Eksiltili cümlelerde kullanılmayan ögenin önce ve sonraki cümlelerden bulunup yeniden cümleye getirilmesi esas süreci oluşturur (Cavadov vd., 1963: 7).

BELİRLİ ÖZNELİ CÜMLE (MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏ)

Belirli özneli cümleler genellikle çift içeriklidir. Fakat tek içerikli de olabilir. Belirli özneli cümleler yüklemi oluşturan fiilin birinci ve ikinci şahıs çekiminde olduğu durumlarda ve belli şahıslara vurgu yapıldığında tek içerikli olur (Cavadov vd., 1963: 22).

Yuxumda özümü bir qaranlıq yerdə gördüm (Yx).

Söylədiklərinizi təsdiq edirəm (Gnq).

Ancaq daha sizə əziyyət vermək istəmirəm (S.D.).

Avtobusa çata bilmədim (S.A.).

Belirli özneli cümlelerde özne bağımsız bir kelime şeklinde bulunmaz. Cümlenin subjesi ya birinci ve ikinci şahıs ekleriyle (tekil ve çoğul), ya da cümlenin genel konusuna bakılarak belirlenir. Bu bakımdan yükleme göre şekillenen bu tip tek içerikli basit cümleler belirli özneli cümleler olarak kabul edilir. Bu tip cümlelerin yüklemi fiil veya isimlerle ifade edilir. *Oxudum; oxudun; oxudu; oxuduq; oxudunuz; oxudular; müəlliməm; müəllimsən; müəllimdir; müəllimik, müəllimsiniz, müəllimdirlər; Goyun gedim, çırag gətirim; Məndən nigaran qalmayın; Sabah bizə gəlin* (İ.Efendiyev) (Memmedov, 1971: 350).

“*Subje predikat subje*” yapısındaki cümlelerin yüklemine getirilen morphem eklemeye kadar uzun bir gelişme süreci geçirmiştir. Dolayısıyla yüklem görevindeki kelimenin şahıs ekiyle kullanılmasının ikinci aşaması başlamış ve bu da dilin değerler dizininin gelişme seyrine uygun olarak ek subjenin ifadesi olan sözlüksel morfemin morfolojik düzeye dönüşmesiyle tamamlanmıştır. Tarihsel süreç içinde eski yazılı eserlerde kullanılmış olan belirli özneli cümle yapılarına rastlamak mümkündür. *Əyalımsan, bənim sən, həm canımsan/ Cığarım sən, damarım, həm ganımsan* (Dastanı Ahmet Harami); *Çələbim, dilim, canımsən...* (Hatayi); *Eşgə düşdün* (Fuzuli); *Mərə, sən səni bilirsən...* (Dede Korkut destanı) (Caferov, 1990: 319-320).

Geribli, belirli özneli cümleleri çift içerikli cümleler olarak gösterir. Cümlelerin gramatikal temeli olan özne ve yüklem, cümlelerin iki kutbunu oluşturur ve esas düşünce bu öğeler yoluyla ifade edilir. Her iki esas ögenin (özne ve yüklem) bulunmasıyla kurulan basit cümleler belirli özneli veya çift içerikli cümlelerdir: *Zəng çalındı. Evin qapısı şiddətlə döyüldü.* Öznesi men, sen, biz, siz kelimelerinden oluşan cümlelerde söz konusu zamirler kullanılmaz. Bu tip cümleler de özneli cümleler olarak kabul edilir ve özneye yüklemdeki şahıs ekleriyle gönderme yapılarak önceki duruma getirilebilir. *Dünən toya getmişdik; Biz dünən toya getmişdik* (Geribli 2009: 302). Belirli özneli cümleler, cümlede şeklen bulunmayan öznenin kolay tasavvur edilmesi ve cümleyle sık bağlantılı olması bakımından diğer tek içerikli cümlelerden farklılık gösterir (Cavadov vd.,1963: 23).

Belirli özneli cümleler ikiye ayrılır:

1. Özneli belirli özneli cümleler. Özneli belirli özneli cümlelerin özneleri her üç şahsın tekil ve çoğuluyla kullanılabilir: *Mən yazıram; Sən yazırsan; O yazır; Biz yazırıq; Siz yazırsınız; Onlar yazırlar.*

2. Öznesiz belirli özneli cümleler. Öznesiz belirli özneli cümlelerde şeklen yer almayan özne, yükleme getirilen her üç şahsın tekil ve çoğuluyla açığa çıkarılır: *Məktub yazıram; Məktub yazırsan; Məktub yazır; Məktub yazırıq; Məktub yazırsınız; Məktub yazırlar* (Seyidov-Esedova, 2010: 118).

Tek içerikli belirli özneli cümlelerin yüklemeleri ancak birinci ve ikinci şahıs ekleriyle kullanılan isimler ve şahıs ekleri alabilen fiilin bütün çekimlerinde kullanılabilir. Bu cümle tipi, konusunun kapsama alanına ve gramatikal yapısına göre üçüncü şahıs şekilleriyle oluşamaz. Bu durum, üçüncü şahsın yapısında belirsizlik kavramının var olmasından dolayıdır. Fiil şekilleri ve isimlerle ifade edilen yüklemeleri üçüncü şahısta ve fiilin emir şeklinin ikinci tekil şahsında bulunan tek içerikli belirli özneli cümleleri hiçbir özel gösterici olmadan da cümlelerin genel konusuna bakılarak açığa çıkarmak mümkündür: *Oxudu; Tələbədir.* Bu cümlelerde kullanılmayan özneye yüklem aracılığıyla göndermede bulunulmuştur. Dolayısıyla cümlede şeklen bulunmayan özneyi (subjeyi) kolaylıkla düşüncede geri getirmek mümkündür. Bundan başka Memmedov'a göre yüklem yoluyla öznesi kolaylıkla tasavvur edilebilen bütün cümleler, tek içerikli belirli özneli cümleler olarak kabul edilmelidir. Çünkü *Aldım, aldın, aldı; müəlliməm, müəllimsən, müəllimdir; getdim, get, getsin.* gibi cümlelerde öznenin yüklemdeki göstericilerle yansıtılması gramatikal bakımdan hiçbir farklılığa yol açmaz (Memmedov, 1971: 350- 351).

BELİRSİZ ÖZNELİ CÜMLE (GEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏ)

Terim olarak belirsiz özne, bazı cümlelerde öznelerin görünmezlik veya belirsizlik durumudur (2007: 39). Zülfikâr, belirsiz öznenin fiillerin türüyle (etken, edilgen, geçişli, geçişsiz) ilgili bir durum olduğunu açıklar (2011: 44). Özmen, belirsiz özneyi cümlede şeklen görünmeyen veya görünmüyor etkisi bırakan bir özne türü olarak tanımlar (2010: 337). Belirsiz özne, yüklemi üçüncü şahıs çekiminde olan fiillerin belirsiz durumdaki özneleridir (Hatiboğlu, 1972: 117).

Tek içerikli basit cümlenin yükleme göre şekillenen türleri arasında belirli özneli cümle türü daha önce ortaya çıkmıştır. XIV. yüzyıla kadar belirli özneli cümleye göre daha sınırlı şekilde kullanılan belirsiz özneli cümlenin bu yüzyıldan itibaren örnekleri yaygın şekilde görülebilir (Meherremova, 1962: 123). Karahan ise eski Türk yazıtlarından Göktürkçe metinlerde belirsiz özneli cümlelerin kullanıldığını ve söz konusu cümle yapılarının yüklemdeki çokluk göstericisiyle değil bağlam yoluyla ortaya çıkmış olduğunu gösterir. Göktürkçede belirsiz özneli cümlelerin bağlam yoluyla ortaya çıkmasına sebep, öznenin çoğul durumda olup olmamasının yükleme belli olmaması ve çekimli fiillerin çokluk eki almamasıdır. Türkçede çoğul III. şahsın göstericisi yalnız *-lar* eki değildir, yüklemi fiille oluşan cümlelerde çoğul eki almayan fiiller de çoğul bir özneye göndermede bulunabilir: *Kangım kagan ança ilig törüg kazganıp uça barmış. Kangım kaganka başlayu Baz kaganıg balbal tikmiş* (2011: 125:126). Malov, eski yazılı anıtlardan “*Fal Kitabı*”nda tespit ettiği belirsiz özneli cümleleri şu örneklerle göstermiştir. 1.*Kidizig subda sukumiş (Keçeyi suya koymuşlar)*; 2.*Tagug tertçi kişmiş (Atın ayaklarını doğru bağlamamışlar)* (1951: 80-92). Dede Korkut destanlarında öznesiz cümle ve belirli özneli cümlelerden farklı gelişme süreci geçiren tam şekillenmiş belirsiz özneli cümleleri görmek mümkündür. *Beyrege dayalar kaftan geyürüp tonatdılar* (D.K.45); *Kara koyun yahnısından önine getürdiler* (D.K.4); *Katar katar kızıl develerini yetdiler* (D.K.15) (Abid, 2014: 36).

Belirsiz özneli cümleler, hakkında konuşulan iş, hareket belli bir şahsa ait olmayan ve subjesi her zaman belirsiz olan cümlelerdir. Bu cümleler yükleme üçüncü çoğul şahıs belirsizlik kavramı bildiren *-lar, -ler* ekleri getirilerek gerçekleşir. Yüklemin üçüncü şahısla oluşması, genel özneli ve öznesiz cümlelere de özgü bir özelliktir. Bu benzerlikten dolayı belirsiz özneli basit cümlelerin bazı özelliklerini göz önünde bulundurarak karıştırmamak gerekir. Belirsiz özneli cümlelerde işin kim tarafından gerçekleştirildiğini konuşan kendisi bilmesede işin sonucunu bilir. Bu bakımdan bu tür cümlelerde konuşmacı işin kendisiyle değil sonucuyla ilgilenir. Belirsiz özneli cümlelerin bir kısmında *elə bil, elə bil ki, sanki, deyəsan, guya ki* gibi kelimeler kullanılır ve böyle cümlelerde işi yapan belirsiz değil belirsiz- gerçek olur: *Sanki (elə bil, deyəsan) Qəmərın başına bir vedrə gaynar su tökdülər. Səfərin üstündən sanki ağır bir yük götürdülər.*

Yüklemdeki şahıs ekine göre şekillenen belirsiz özneli cümlelerde özne olarak *onlar* kelimesi getirilebilir. Fakat belli bir anlam ifade etmediğinden bu kelimenin getirilmesi uygun değildir: *Onu nahaq yerə gözdən salıblar* (Belirsiz özneli cümle); *Onlar onu nahaq yerə gözdən salıblar* (Çift içerikli cümle) (Geribli, 2009: 304). Akerson, yükleme *-lar* ekinin getirilmesiyle kurulan (*Kapıyı açtılar*) cümlelerin belirsiz üçüncü çoğul şahsa gönderme yaptığını ve işin kim tarafından gerçekleştirildiğinin konuşmacıyı ilgilendirmedikini ve esas gayenin konuşma alanıyla bağlı olduğunu gösterir (2000: 134). Belirsiz özneli cümlelerin en önemli özelliği işi gerçekleştiren kişinin sanki gizli tutulması ve kendini göstermeyip belirsizleştirilmesidir. Bu cümlelerde esas koşul eylemi gerçekleştiren şahsın belirsiz durumda olmasıdır (Veliyev, 2005: 164). Cümlenin esas öğelerinden biri olan özne, kimi zaman bağımsız kelimelerle, kimi zaman da yüklemdeki göstericilerle ifade edildiği için mantıksal subje cümlede yer almayabilir. Yüklemdeki göstericilerle açığa çıkarılabilen özneli cümleye bağımsız şekilde yeniden dâhil etmek mümkündür. Fakat buna gerek duyulmadığı için cümleden çıkarılır (Mehmedoğlu, 2006: 20).

Belirsiz özneli cümlelerin yüklemün üçüncü çoğul şahısla ifadesi en çok insan faaliyetiyle ilgili fiillerle oluşur: *Dərimizə saman təpərlər; Dədəmizi dalımıza sarıyarlar*. Bu cümlelerde yüklem soru sorup gerçek şahsı ortaya çıkarmak mümkün değildir. Belirsiz özneli cümlelerde konuşmacıyı işin kendisi ilgilendirir. Çoğu zaman işi kimin gerçekleştirdiği konuşmacıya da belirsizdir. Yani konuşmacıya işi gerçekleştiren malum olmadığında konuşmacıyı ve dinleyiciyi işin kim tarafından yapıldığı ilgilendirmeyip sonuca dikkat çekilir. Bu durumda düşünceyi ifade etmek için en iyi yöntem, üçüncü çoğul şahsı kullanmaktır. Özellikle üçüncü şahıs, yapısı itibarıyla birinci ve ikinci şahıslara göre daha geniş kavram alanına sahip olup hem canlı hem de cansız varlıkları içerdiği için genele yönelik düşünceyi paylaşmayı kolaylaştırır.

Belirsiz özneli cümlelerde gramatikal özne bulunmasa da konuşmacı, dinleyici ve hakkında konuşulan gramatikal şahıs bellidir. *Subje*, yani işi gerçekleştiren, *obje*, üzerinde işin gerçekleştiği eşya ise belirsizdir. Bu daha çok cümlede yer alan belirsizlik zamirlerinden birinin kullanıldığı (kimi, kimise, biri, birisi, her kim, heç kim, ne ise, heç biri, her biri vb.) durumlarda görülür (Cavadov vd.,1963: 29-32). Belirsiz özneli cümleler, dikkatin işi gerçekleştirende olmayıp harekete ve olaya yöneldiğinde, işi gerçekleştirenin veya eşyanın gösterilmesi konuşmacı ve dinleyiciye gereksiz olduğu durumlarda kullanılır. Belirsiz özneli cümleler şu durumlarda kullanılır.

1. İş gerçekleştiren konuşmacıya ve dinleyiciye belli değildir: *Bu yaxınlarda məni bir yerə çağırmışdılar* (N.Vezirov); *Elə bu vaxt Kərimovu rayonda işdən götürüb göndərdilər kəndə* (S. Rehimov).

2. İş gerçekleştiren konuşmacıya bellidir: *Məni çağırırlar, Qəmə* (S. Rehman).

3. İş gerçekleştiren hem konuşmacıya, hem dinleyiciye bellidir: *Bizlərdə qonağa çox hörmət edirlər, qulluğunda dururlar* (Zülfügarlı, 2009: 259- 260). Belirsiz özneli cümlelerin yüklemi çeşitli zaman şekilleriyle ifade edilebilir: *Üçüncü kərə qapını tagg-tagla döydülər...* (M.İbrahimov); *Şəhərdə axır çərşənbələri bayram edirdilər* (M.İbrahimov). Belirsiz özneli cümleler, yüklemi edilgen çatıyla ifade olunan cümlelerle ilişkilendirilir. Bu tip cümlelerin her ikisinde de belirsizlik kavramı vardır. Bu cümleler arasındaki benzerlik yalnız şekil itibarıyla. Çünkü yüklemi edilgen fiille ifade olunan cümlelerde obje subjenin yerine kullanılsa da belirsiz özneli cümlelerde obje subjenin yerine geçemeyip belirtili nesne olarak kullanılır. *Deyirlər ki, Rusiyada padşah govuldu* (yüklemi meçhul fiille); *Deyirlər ki, Rusiyada padşahı govdu*lar (M.İbrahimov). (yüklemi belirsiz özneli göstericiyle) (Memmedov, 1971: 353). Edilgen cümlelerde belirsizlik fiilin türüyle ilgilidir. Edilgen çatılı fiillerle subje kullanılmaz. Etken çatıdaki fiillerin ise belirsizliği fiilin çoğul durumda kullanılmasıyla ortaya çıkar. Genel anlamda işi gerçekleştiren şahsın veya eşyanın birden fazla miktarını bildirmek için *-lar, -ler* eki getirilir. Bu ekin getirildiği isimlerin miktarı birden sonsuza kadar olur, yani böyle isimlerin miktarı belirsizdir. İş gerçekleştiren şahsın sayısının çokluğu onun belirlilikten uzaklaşmasına neden olur. Bu bakımdan belirsiz özneli cümleler, işi gerçekleştiren şahsın sayısının çok olduğu cümlelerdir. Bu tip cümlelerde işi yapan sayıca çok olduğu için belirsizdir. Belirsiz özneli cümlelerin subjesi, bir veya birkaç belirsiz özneli şahıslar olabilir. Belirsiz özneli cümlelerin subjesi, esas itibarıyla hakkında konuşulan şahıstır. Bazı durumlarda ise subje, konuşmacının kendisi de olabilir (Cavadov vd., 1963: 33-34).

GENEL ÖZNELİ CÜMLE (ÜMUMİ ŞƏXSLİ CÜMLƏ)

Genel özneli cümlelerin yüklemi, bir şahsa göre şekillenir fakat düşünce aynı şahsa ait olmayıp genele yöneltilir. Genel özneli cümleler, yükleme birinci tekil ve çoğul şahıs, ikinci tekil şahıs ve üçüncü tekil ve çoğul şahıs eki getirilerek teşkil edilir (Seyidov-Esedova, 2010: 124).

Bar verən ağacı kəsməzlər (Ata sözü);

Altını görmədiyın gəbdən su içmə (Ata sözü);

Baltanı dıbdən vurmazlar (Ata sözü).

Memmedov'a göre genel özneli cümlelerin yüklemi, yalnız fiillerle kullanılır. Yükleme göre şekillenen tek içerikli genel özneli cümlelerin yüklemi, ya belirsiz gelecek zamanın ikinci tekil ve üçüncü çoğul şahısıyla, ya da fiilin emir şeklinin birinci ve ikinci tekil şahısıyla oluşur: *Toyda zurna, nağara çalarlar* (Ata sözü); *Hər guyunun suyunu içməzlər* (Ata sözü); *Barlı ağaca daş atarlar* (Ata sözü); *Nə əkərsən, onu biçərsən* (Ata sözü) (Memmedov, 1971: 354).

Genel özneli cümlelerde özne genel şekilde tasavvur edilir. Genel özneli cümleler, herkes tarafından kabul edilmiş, bir genel kaide şeklini almış yargıyla ifade edilir. Bu tür cümleler, çoğu zaman ata sözleri, hikmetli sözler, kalıplaşmış deyimlerden oluşur: *Sözün doğrusunu zarafatda deyərlər* (Ata sözü); *Bu günün işini sabaha qoyma* (Ata sözü); *Cücəni payızda sayarlar* (Ata sözü). Bu tip cümleler bütün şahısları (tekil veya çoğul olsun) aynı oranda kapsar (Abdullayev vd., 2007: 242). Genel kavram ifade eden kelimelerle genel özneli cümleler arasındaki yakınlığa göre tek içerikli özneli cümleler çift içerikli cümlelere dönüşebilir. *Adam* kelimesi, genel kavram bildirdiğine göre genel özneli cümlelerin *sen* öznesine karşılık gelir. Özne durumuna geçen *adam* kelimesi, genel özneli cümleyi çift içerikli cümleye dönüştürür. *İki eşit, bir danış* (Ata sözü); *Ağır otur, batman gəl* (Ata sözü). Bu cümleler genel öznelidir ve gramatikal öznesi de bulunmaz. Fakat işi yapan bellidir. Cümlenin yapısına göre işi yapan ikinci tekil şahıstır. Bu cümlelerde işi yapan genelleşmiş *sen* kelimesinde bütünleşmiştir. Bu şahıs zamirinin yerine genel kavram ifade eden ve *sen* kelimesine karşılık gelen *adam* kelimesi getirilince cümlenin yapısı değişir ve tek içerikli cümle yerine çift içerikli cümle ortaya çıkar: *Adam iki eşidər, bir danışar* (Ata sözü); *Adam ağır oturur, batman gələr* (Ata sözü) (Cavadov vd., 1963:41-42). Öznesi genellik bildiren cümlelerle, genel özneli cümleleri karıştırmamak gerekir. Öznesi genellik bildiren cümlelerde bağımsız özne kullanılsa da genel özneli cümlelerde bağımsız özne bulunmaz. Fakat 1939 yılında Azerbaycan Türkçesiyle ilgili basılmış ortaokul ders kitabında öznesi *hamı* (herkes) kelimesiyle ve yüklemi fiilin gereklilik şekliyle oluşan cümleler genel özneli cümleler olarak kabul edilmiştir. *Hamı* kelimesinde (*Hamı gəldi*) ve aynı zamanda fiilin gereklilik şeklinde (*Dərs keyfiyyətini daha yüksəklərə qaldırmalı*) bir genellik mevcuttur. Fakat bu kelimelerdeki genellik kavramı onların genel özneli cümleler oluşturduğu anlamına gelmez. Genel özneli cümlelerin yüklemine kendine özgü ifade şekilleri (belirsiz gelecek zamanın ikinci tekil şahıs ve üçüncü çoğul şahısta bulunması ve fiilin emir şeklinin birinci ve ikinci tekil şahıs ekini almış olması) vardır. Fakat bu tip cümlelerde cümlenin subjesi gerçek özne şeklinde ortaya çıkmayıp mantıksal olarak genele ait sayılır (Memmedov, 1971: 355). Genel özneli cümlelerin yüklemi, III. çoğul şahısta da olabilir: *Qaranlıq yerə daş atmazlar*; *Günü günə satmazlar*. (Ata sözü) *Cücəni payızda sayarlar*. Yükleme üçüncü çoğul şahısta olan genel özneli cümlelerle belirsiz özneli cümleler

arasındaki fark, işi gerçekleştirenin bir veya bir grup belirsiz şahsa değil, herkese, bütün şahıslara ait sayılmasıdır. *Onu ezamiyyətə göndərdilər* (Belirsiz özneli cümle); *Pilləkani pillə-pillə qalxarlar* (Genel özneli cümle) (Geribli, 2009: 305). Zülfügarlı'ya göre genel özneli cümleler yüklemi ikinci şahsın çoğulundan başka bütün (tekil ve çoğul) şahıslarla kullanılabilir; fakat ifade edilen düşünce belli bir şahsa ait olmayıp genellikle bütün şahısları ilgilendirir. *Yeməyənin payını yeyərlər* (Ata sözü); *Adam ayağını yorğanına görə uzadar* (Ata sözü); *İşləməyə nə tən bəl deyərlər* (Ata sözü) (2009: 261).

ÖZNESİZ CÜMLE (ŞƏXSİZ CÜMLƏ)

Azerbaycan Türkçesinde öznesiz cümle için *şəxssiz cümlə* terimi kullanılır. Öznesiz cümlelerde özne bulunmaz ve tasavvur edilmez. Öznesiz cümle denildiği zaman bazen bu tip cümlelerde şahsın bulunmadığı ve yalnız nesnenin bulunduğu anlaşılır. Azerbaycan Türkçesinde öznesiz cümle için kullanılan *şəxssiz cümlə* terimi, sembolik bir terimdir, öznesiz cümlelerin bir kısmına bu şekilde isim verilir. Öznesiz cümle olarak gösterilen "*Mənə soyuqdur.*" cümlesi tereddüte yol açan cümleler sırasına dâhil edilir. Bu cümlede *mənə* kelimesi şahıs olarak kabul edilip şahıssız teriminin sembolik olduğu ve cümlede öznenin eksik olduğu kanısına varılmamıştır. Belirtmek gerekir ki şahıssız cümleler de öznesiz cümlelerin bir türüdür (Abdullayev vd., 2007: 236): *Ömründən ancak iyirmi iki il keçmişdi.* (A.K.); *Lakin, eyni zamanda uşaq kimi şən və sadədil idi.* (S.D.)

Memmedov'a göre öznesiz cümlelerin ne belli gramatikal öznesi olur ne de subje şeklinde tasavvur edilebilir: *Həsənlə sözləşdikləri vaxtdan yarım saata qədər keçmişdi; Klubda müəllimlərin yığınağı idi; Səhərdir.* Azerbaycan Türkçesinde öznesiz cümlelerin bir kısmı isimlere *-dir* eki ve ek fiilin *idi, imiş* şekillerinin getirilmesiyle de oluşur: *Payızın ortaları idi. Mart ayının on biri idi* (Memmedov, 1971: 355-356). Cavadov, Azerbaycan Türkçesinde öznesiz cümleyle ilgili çalışmalara araştırmalarında geniş yer vermiştir⁴.

Öznesiz cümleyi ayırt etmek için öncelikle gramatikal özneyle subje arasındaki ilişkiyi belirlemek gerekir. Subje mantıksal, özne ise gramatikal düzeydir. Mantıksal subje denildiği zaman, hakkında konuşulan eşya, olay düşünülür. Cümlede anlatılan iş, olay ise her zaman özne durumunda bulunmaz. Öznenin cümlede hakkında anlatılan iş, eşya, olay olmasının yanı sıra yalın hâlde olması önemli kuraldır. Fakat bu kural subjeye ait sayılamaz. *Mənə soyuqdur* cümlesinde subje *mənə* kelimesidir. Cümlede hakkında konuşulan nesne de *mənə*'dir. Fakat *Mənə soyuqdur* cümlesinde *mənə* özne değildir. Diğer yandan yargıdaki subje, varlıkların ve nesnelerin bütün özelliklerini içerir. Cümlede gramatikal öznenin alanında ise bu özellikler yer almaz. Öznesiz cümlelerde ne subjeye ne de objeye ifade edilen özne bulunur. *Gülşən işə ciddi girişdi. Siz dediyiniz yerə getdim.* Bu cümlelerde hem işi gerçekleştiren, hem de gramatikal özne

⁴ Bkz. Cavadov M. E. (1957). "*Müasir Azərbaycan Dilinde Şəxssiz Cümlələr*" (birinci meqale), Dilçilik Mecmuesi, X cild, s.129-145.

Cavadov M. E. (1960). "*Azerbaycan Dilinde Şəxssiz Cümlələr*" (ikinci meqale), Dilçilik Mecmuesi, XIV cild, s. 92-105.

Cavadov M. E. (1959). "*Şəxssiz Cümlələr*", Azərbaycan Dilinin Grammatikası, II hissə (Sintaksis), Bakı: Azərbaycan EA Neşriyyatı.

Cavadov M. E. (1955). *Müasir Azərbaycan Dilinde Şəxssiz Cümlələr* (nam.dissertasiyası), Bakı.

Djavodov M. E. (1958). "*O Bezličnih Predlojeniyah v Sovremennom Azerbaydjanskom Yazıke*", V sb: Voprosi Sostavleniya Opisatelnih Grammatik Yazıkov Narodov SSSR. Ufa, s. 33-37.

bulunmaktadır. Cümlenin yüklemi, etken çatıdan edilgen çatıya dönüştüğünde cümle yapısı değişir. *İşə ciddi girişildi. Siz dediyiniz yerə gedildi.* Bu cümlelerde ise işi gerçekleştiren belli olmadığı gibi özne de bulunmaz. Cümle içinde şeklen bulunmayan özneyi çeşitli gramer göstericileriyle belirtmek de mümkün değildir. Demek ki bu tip cümleler öznesizdir (Cavadov vd.,1963: 49-50). Karabulut, kurallı ve düzgün kurulan her cümlede muhakkak bir öznenin bulunduğunu açıklar. Ayrıca *yüzey yapıda*⁵ özneyi düşüren veya öznesi gizli olan cümlelerde *derin yapı*⁶, mutlaka özneyi açığa çıkarır (Karabulut, 2011: 105). Üstünova'ya göre yüzey yapıdaki boşlukların doldurulması, derin yapıdaki unsurların ortaya çıkarılmasıyla, yani eksiltelerin giderilmesiyle mümkün olur (2014: 56). Geribli'ye göre öznesiz cümlelerin yüklemi isim veya fiil olur. Yüklemi isim olan öznesiz cümleler isimlerle, bazı zarflar ve kelime gruplarıyla ifade edilir: *Gözəl bir yaz günü idi. Daha gecdir. Səssizlikdir* (2009: 303). Zülfügarlı'ya göre öznesiz cümleler öznesi olmayan veya tasavvur edilmeyen cümlelerdir. Genel özneli ve belirsiz özneli cümlelerde işi gerçekleştiren genel ve belirsiz şekilde kendini gösterse de öznesiz cümlelerde işi gerçekleştiren genellikle bulunmaz ve onu cümleye dâhil etmek de mümkün değildir: *Payızın ilk günləri idi. Günortaya az qalmışdı* (2009: 263). Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde öznesiz cümlelerde yüklem iki kez tekrar edilmez. *Binanın elektrikləri ve suları kəsildi* şeklinde kullanılır. Bu tip cümleler diyalog şeklindeki konuşmalarda da çok kullanılır: *-Qızım, nə yaman bürünübəsən, lap qarıya oxşayırsan? -Soyuqdur* (Şıxlı).

Öznesiz cümle hakkında Gagavuz dilcisi Pokrovskaya, öznesiz cümlelerin ikili karaktere sahip olduğunu ileri sürer. Yani bu tip cümleler hem tek içerikli hem de çift içerikli cümlelerdir. Pokrovskaya, Gagavuz Türkçesindeki "*Suuktu.*" cümlesini çift içerikli olarak kabul eder. Azerbaycan Türkçesinde "*Soyuqdur.*" tipli cümleler tek içerikli olup öznesizdir. Öznesiz tek içerikli cümlelerde yüklem yüklem belirleyicileriyle kullanılması en çok Çağdaş Azerbaycan Türkçesi için karakteristiktir. Bu belirleyicilerin Azerbaycan Türkçesinin söz dizimsel yapısındaki bileşimliliğin diğer Oğuz grubuna ait lehçelere kıyasla daha güçlü olmasıyla ilgilidir. Diğer Oğuz grubu Türk lehçeleriyle kıyaslanınca Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde yüklemi, isim soylu öznesiz cümlenin yüklem belirleyicisi gibi *-dır* morfolojik göstericili öznesiz cümlelerin geniş şekilde kullanıldığı görülebilir: *Bahar fəslidir. Payız gələndə qaranquşların bayramıdır* (Veliyev, 2005: 159).

Bazı dilciler öznesiz cümlelerin fiilin edilgen çatısıyla oluştuğunu ileri sürer. Budagova'ya göre öznesiz cümlenin yüklemi, çoğu zaman fiilin edilgen çatısıyla ifade edilir. Fakat Budagova, Azerbaycan Türkçesinde ve diğer Türk yazı dillerinde öznesiz fiillerin olduğunu inkâr ederek Rus, Alman dillerinde öznesiz cümlelerin yüklemi özellikle öznesiz fiillerden oluşsa da Türk yazı dillerinde bu fiillerin mevcut olmadığını açıklar. Meçhullük ve şahıssızlık kavramları farklıdır. Çünkü yüklemi edilgen fiillerle ifade olunan cümlelerde işin kim tarafından gerçekleştirildiği bilinmese de bu tip cümlelerin gramatikal öznesi bulunur. *Məktub yazıldı* cümlesinin gramatikal öznesi *məktub* kelimesidir. Demek ki *Məktub yazıldı* özneli cümledir. Buna karşılık *Sənin verdiyin ərizəyə baxıldı* öznesiz cümlesinde ise ne gramatikal özne ne de özneyi tasavvur etmek için herhangi bir gösterici vardır (Memmedov, 1971: 357).

⁵ Yüzey yapı, bir cümlenin bütün söz dizimsel öğeleri getirildikten sonra ortaya çıkan kurucu yapısını oluşturan ses-biçim düzeyidir (Karaağaç, 2013: 879).

⁶ Derin yapı, dili kullanan bireyin söylemek istediğini açığa çıkaran anlam ve mantık düzeyidir (Karaağaç, 2013: 269).

Azerbaycan Türkçesinde öznesiz cümleler şahıssız fiillerle de oluşur: *İclasda sizin məsələniyə baxılacaq; Sabah muzeyə gediləcək; O məsələyə hələ baxılmayıb.*

Şahıssızlık kavramı ifade eden diğer fiillerle de öznesiz cümle kurulur.

Fiilin gereklilik kipiyle öznesiz cümle oluşur: *Bunu nə ilə izah etməli, bu adamı necə tanımalı* (M.İbrahimov) (Abdullayev vd., 2007: 237).

Şireliyev-Hüseynov, öznesi görünürde olmayan ve üçüncü şahıs çekimindeki yüklem gereklilik eki *-malı, -meli* getirilerek kurulan cümleleri genel özneli cümleler olarak gösterir (1959:123). “*Azerbaycan Dilinin Sintaksisine Dair Tedgigler*” kitabında ise yüklemi fiilin gereklilik kipiyle kurulan cümlelerin öznesiz cümle olarak kabul edilmesi gerektiğine yer verilmiştir. Bu tip cümlelerde genellik gramatik yapıdan daha çok anlamsal yapıda ortaya çıkar.

Sadıkova, cümledeki öznesizlik durumunu öznesiz cümlenin esas özelliği olarak sayar. Ayrıca edilgen yapıli cümleleri de öznesiz cümle olarak kabul eder: *Məktub yazıldı; Taxıl biçildi*. Yüklemi geçişli fiillerden oluşan bu cümlelerde *məktub* ve *taxıl* özneleri aslında obje olup daha sonra subjenin yerine kullanıldığı için öznenin yerini tutmuştur. Objeyle oluşan özneler subjenin anlamını tamamen ifade edemediğinden şahıssızlık durumu oraya çıkmıştır (Cavadov vd., 1963:14-16).

Bazı edilgen çatıdaki fiiller yüklem görevinde kullanıldığında şahıssızlık anlamı taşır:

Dünən bu məsələdən az danışıldı; Məktəbdən xaric edilməsinə qərar verildi.

Yüklemi mastarla oluşan ve zorunluluk bildiren öznesiz cümleler: *Bir az səbr etmək; Bu qan ağılayanlara kimdən cavab gözləmək?*

Getmək, gəlmək gibi etken fiillerle oluşan kelime birleşmeleri öznesiz cümlenin yüklemi olur: *zəhləm gedir; yazığım gəlir; xoşum gəlir* (*xoşuma gəlir* yapısıyla kullanılırsa öznenin kullanımını gerektirir); *xoşum gəlmir; xoşu gəlmir; acığım gəlir*. *Gəlmək* kelimesinin geçişli şeklinden biriyle ondan önce kullanılan *elə* veya *belə* kelimeleri yönelme hâlinde olan bir şahıs zamiriyle veya isimle birleşerek *mənə elə gəlir* tipli öznesiz cümle oluşturur: *Mənə elə gəlir ki, sabah hava yaxşı olar.*

Azerbaycan Türkçesinde *qalmaq, keçmək* gibi etken fiillerle öznesiz cümle kurulur: *Gecədən xeyli keçmişdi*. Yüklem yerine mastar ve olar (olmaz), mastar ve gerek (lazımdır) kelimelerinin kullanılmasıyla da öznesiz cümleler oluşturulabilir: *Ağzı ayrını boynunun ardından tanımaq olar* (Ata sözü); *Eyni qəribə təbəddülatı Ciminin də çöhrəsində görmək olardı* (İ.Efendiyev) (Abdullayev vd., 2007: 237-238). Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak *keçmək* fiiliyle oluşan öznesiz cümleler diğer Oğuz Grubu Türk lehçelerinde görülmez. Fakat *gəlmək, qalmaq* fiilleriyle oluşan öznesiz cümleler ise her dört lehçede (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi) işlek şekilde kullanılmaktadır. Gagavuz Türkçesinde *gelme* fiili öznesiz cümlenin yüklemi olabilir. *Az geldi bana; Qüüjüme qeldi* (Veliyev, 2005: 161).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarihsel süreç içinde Azerbaycan Türkçesi, söz dizimsel özellikleri bakımından birçok gelişme süreci geçirmiştir. Çeşitli yöntemler izlenerek cümlenin türleri, ögeler ve kelime grupları geliştirilmiştir. Bunun yanı sıra söz dizimsel ögeler için yeni terimler oluşturulmuştur. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde cümle, yapısına göre iki türdür: Basit yapı ve birleşik yapı cümleler. Çalışmada özellikle basit cümlenin tek içerikli yapısal-mantıksal tipleri ele alınıp incelenmiştir. Azerbaycan Türkçesinde tek içerikli basit cümleler kendi içinde ikiye ayrılır: Yüklemle şekillenen tek içerikli cümleler; özneyle şekillenen tek içerikli cümleler. Belirli özneli cümleler, belirsiz özneli cümleler, genel özneli cümleler ve öznesiz cümleler basit cümlenin yükleme göre şekillenen yapısal-mantıksal tipleridir. Çoğunlukla Azerbaycan Türkçesinin gramer ve ders kitaplarında öznesiz cümle ayrı bir başlık altında gösterilir. Kimi Azerbaycan dilcileri belirli özneli, belirsiz özneli, genel özneli cümleleri şahıslı (özneli) cümleler başlığı altında göstermiştir. Basit yapı yükleme göre şekillenen tek içerikli cümlelerin farklı yapısal-mantıksal özellikleri bulunsada hepsinin ortak özelliği yükleme oluşmasıdır. Yüklemle oluşan tek içerikli cümlelerde yardımcı ögeler de bulunabilir. Yüklemle şekillenen yapısal-mantıksal tipler arasında belirsiz özneli cümleler Azerbaycan Türkçesinde diğer yapısal-mantıksal tiplere göre daha geniş kullanılmaktadır. Sonuç olarak, öncelikle Azerbaycan Türkçesinde yükleme şekillenen tek içerikli cümlelerle ilgili yapılan çeşitli sınıflandırmaların ve kullanılan farklı terimlerin mevcut olduğu görülmektedir. Yapılan sınıflandırmalar ve terimlerle ilgili çeşitli değerlendirmeler, bu konuda henüz ortak fikre varılmadığını gösterir. Özellikle tek içerikli cümlelerin yükleme göre şekillenen tipleri için kullanılan başlıklarda ve cümlede şeklen bulunmayan veya söylenilmesi istenmeyen, saklı tutulan özne için şahıs veya özne teriminin hangisinin kullanılacağı hususunda dilciler tarafından yapılan tartışmalara rağmen ortak sonuca henüz daha varılmadığı görülmektedir. Genel eğilim ise yükleme göre şekillenen tek içerikli cümlelerden bahsederken görünürde olmayan, belirsizlik, genellik ifade eden mantıksal subje için şahıs teriminin kullanılmasıdır. Dilciliğe ait yapılan son çalışmalara dayanarak Azerbaycan Türkçesinde kullanılan tek içerikli cümlelerin 1. Belirsiz özneli cümle; 2. Genel özneli cümle; 3. Öznesiz cümle; 4. Adlık cümle; 5. Söz- cümle olmak üzere beş türü gösterilmiştir.

KAYNAKÇA VE TARANAN ESERLERİN KISALTMALARI

ABDULLAYEV, Elövset vd. (2007). *Müasir Azerbaycan Dili*, Bakı: Şerg- Qerb.

ABİD, Sebine (2014). “*Dede Korkut Destanında Basit Cümlenin Yapısı ve Yapısal-Mantıksal Türleri*”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 5, s.29-42.

ADİLOV, Musa (1989). *İzahlı Dilçilik Terimleri Sorğu Lüğeti*, Bakı: Maarif Neşriyyatı.

A.K: AHUNDZADE, Feteli Mirze (2016). *Seçilmiş Eserleri, Aldanmış Kevakib*, Bakı: Kitab Klubu.

AKERSON ERKMAN, Fatma (2000). *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual.

BASKAKOV, A. N. (1984). *Predlojenie v Sovremennom Turetskom Yazıke*, Moskva: Akademiya Nauk.

- BEYDİLİ, Celal (2004). *Atalar sözü*, Bakı: Önder Neşriyyatı.
- BUDAGOVA, Zarife (1963). *Azerbaycan Dilinde Sade Cümle*, Bakı: Azerbaycan Elmler Akademiyası.
- CAFEROV, N. G. (1990). “*Cümlelerin Struktur-Semantik Tekamülü*”, Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası, Bakı: Azerbaycan Universiteti.
- CAVADOV, M. E. vd. (1963). *Azerbaycan Dilinin Sintaksisine Dair Tedgiler*, Bakı: Azerbaycan Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- CAVADOV, M. E. (1957). “*Müasir Azerbaycan Dilinde Şexssiz Cümleler*” (birinci makale), Dilçilik Mecmuesi, Cilt: X, s.129-145.
- CAVADOV, M. E. (1960). “*Azerbaycan Dilinde Şexssiz Cümleler*” (ikinci megale), Dilçilik Mecmuesi, Cilt: XIV, s. 92-105.
- CAVADOV, M. E. (1959), “*Şehssiz Cümleler*”, Azerbaycan Dilinin Grammatikası, II hisse (sintaksis), Bakı: Azerbaycan EA Neşriyyatı.
- CAVADOV, M. E. (1955). *Müasir Azerbaycan Dilinde Şexssiz Cümleler* (nam.dissertasiyası), Bakı.
- DJAVADOV, M. E. (1958). “*O Bezliçnih Predlojeniyah v Sovremennom Azerbaydjanskom Yazıke*”, V sb: Voprosı sostavleniya opisatelnih grammatik yazıkov narodov SSSR. Ufa, s. 33-37.
- DMİTRİYEV, Nikolay (1948). *Gramatika Başkırskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: EA Neşriyyatı.
- GERİBLİ, İslam (2009). *Azerbaycan Dili*, Bakı.
- Gnq: Axundov, Sani Süleyman (2014). *Seçilmiş Eserleri, Gonaglıq*, Bakı: Kitab Klubu.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1972). *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İBRAHİMOV, A. (1958). *Tipı Prostogo Predlojeniya v Sovremennom Turkmenskom Yazıke* Avtoreferat Kand. Dissert, Aşkabat.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARABULUT, Ferhat (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- KONONOV, Nikolayeviç Andrey (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva: İzdatelstvo Akademiyi Nauk.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MALOV, Sergey (1951). *Pamyatniki Drevnetyurskih Pismennosti*, Moskva: L.İzd.

AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE BASİT CÜMLENİN YÜKLEME GÖRE ŞEKİLLENEN YAPISAL-MANTIKSAL TİPLERİ

MEHERREMOVA, R. (1962). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Sintaksisine Dair Materiallar*, Bakı: Azerbaycan Elmler Akademiyası.

MEHMEDOĞLU, *Alâeddin* (2006). *Türkiye Türkçesinde Cümle Öğelerine Yeni Bir Bakış*, İstanbul: Değişim Yayınları.

MEMMEDOV, Nesir (1971). *Azerbaycan Dilçiliyinin Nezeri Esasları*, Bakı: Maarif Neşriyyatı.

ÖZMEN, Mehmet (2010). “Özne Üzerine Düşünceler”, *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Ankara: Akçağ Yayınları.

S.A.EFENDİYEV, İlyas (2015). *Seçilmiş Eserleri, Söyüdü Arx*, Bakı: Kitab Klubu.

S.D. EFENDİYEV, İlyas (2015). *Seçilmiş Eserleri, Su Deyirmanı*, Bakı: Kitab Klubu.

SEYİDOV, Yusif - ESEDOVA, Tehmine (2010), *Azerbaycan Dili* (8), Bakı: Çaşıoğlu.

ŞİRELİYEV, M. A.- HÜSEYNOV, M. (1959). *Azerbaycan Dilinin Grammatikası*, II. hisse (Sintaksis), Bakı: Azerneşr.

ÜSTÜNOVA, Kerime (2014). *Türkiye Türkçesinde Yapı Kavramı ve Söz dizimi İncelemeleri*, Bursa: Sentez Yayıncılık.

VELİYEV, Sevindik (2005). *Türk Dillerinde Sade Cümle*, Bakı: Nurlan.

Yx: AHUNDOV, Sani Süleyman (2014). *Seçilmiş Eserleri, Yuxu*, Bakı: Kitab Klubu.

ZÜLFİKÂR, Hamza (2011). “Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı”, *Türk Gramerinin Sorunları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ZÜLFÜGARLI, Solmaz (2009). *Azerbaycan Dili*, Bakı: İktisad Üniversitesi Neşriyyatı.

Geliş Tarihi: 01.08.2020

Kabul Tarihi: 10.09.2020

OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDE ASKERİ TERİMLER VE KAVRAMLAR (RÜTBE, BİRLİK ADLARI, ÇAĞDAŞ SİLAHLAR)

Osman KILIÇ*

ÖZET

Terimler ve kavramlar söz varlığının önemli öğeleridir. Dünya üzerinde her millet çeşitli özellikleriyle tanınır. Türk milleti ise güçlü askerî yapıları ve ordularıyla tanınmıştır. Türkler tarih boyunca ordu-millet anlayışına sahip milletlerden biri olmuştur. Bu anlayış ordunun onluk sistemle teşkilatlanmasıyla farklı bir boyut kazanmıştır.

Askerlik disiplininin ve başarısının temelinde teşkilatlanma vardır. Bu teşkilatlanmanın temelinde ise birlikler ve bu birliklerden sorumlu komutanlar vardır. Ordu sistemindeki bu anlayış, askerlikle ilgili yeni kavram ve terimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu kavram ve terimler dilin söz varlığının anlaşılması ve dilin bütün yönleriyle aydınlatılması bakımından önemlidir. Bu çalışmada ordu sisteminin en temel kavramlarından olan rütbe, birlik terimleri ile çağdaş ordularda kullanılan silahların günümüz Oğuz grubu Türk yazı dillerindeki adlandırmaları ortaklıklar ve farklılıklar bakımından incelenmiştir. Çalışmada ilgili yazı dillerinin askerlik kanunları, kılavuzları ve güncel sözlükleri taranmıştır.

Oğuz grubu Türk yazı dilleri; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinden oluşmaktadır. Yapılan çalışma sonucunda Oğuz grubu Türk yazı dillerinde üst rütbe adlarında ve büyük askerî birlik adlarında ortaklıkların az olduğu, alt rütbelerde ve küçük askerî birlik adlarında Türk dili kaynaklı terim kullanımının ve ilgili yazı dillerinde ortak kullanımların nispeten daha çok olduğu belirlenmiştir. Bu durumun nedeni 19 ve 20. yüzyılda Türk dünyasındaki Rusya ve Rusça etkisine bağlanabilir. Ayrıca incelenen her yazı dilinin çağdaş silahlar noktasında hem Batı dillerinden etkilendiği hem de bazı yabancı terimlere karşılık Türk dili kaynaklı sözcükler türettiği ve bunları kullandıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Rütbe, Birlik, Çağdaş Silahlar, Oğuz Yazı Dilleri, Askerî Terim, Kavram

MILITARY TERMS AND CONCEPTS IN OGUZ GROUP TURKISH WRITTEN LANGUAGES (ORDERS, RANK UNIT, MODERN WEAPONS)

ABSTRACT

Every nation in the world is known for its various features. The Turkish nation is known for its powerful military structures and armies. The Turks have been one of the nations with an

* MEB Öğretmen, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı A.B.D. Yüksek Lisans Öğrencisi.
E-posta: kilicosmantr@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0480-2935>

OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDE ASKERİ TERİMLER VE KAVRAMLAR (RÜTBE, BİRLİK ADLARI, ÇAĞDAŞ SİLAHLAR)

army-nation understanding throughout history. This understanding gained a different dimension with the organization of the army with ten system during the period. Military discipline and success are based on organization and the basis of this organization is the unions and the commanders responsible for these unions. This understanding in the military system has led emergence of new concept and terms related to military service. These concepts and terms are important in understanding the vocabulary of language and enlightening it in all aspects of language. In this study, it was examined that the terms of rank, unity, which is one of the most basic concepts of the army system, and weapons that used in contemporary militaries and their names used in contemporary militaries and their names used in contemporary Turkish Oguz group written languages in terms of similarities and differences.

In the study, languages law, military guidance and current words were also analyzed. Result of the study shows that there are few similarities about top ranks and names of large unit in Oguz Turkish written languages whereas result shows that there are some similarities about usage of Turkish language in lower ranks and names of small units. Reason for the result depends on effect Russia and Russian Turkic world in 19 th and 20 th. Moreover, it was figured out that each language was affected by West world language in terms of the names of weapons and some Turkic words were created for some foreign terms.

Keywords: Rank Unit, Modern Weapons, Oguz Turkish Written Languages, Military Terms

GİRİŞ

Terim kavramı, Türkçe Sözlük'te "Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, ıstılah" (TS, 2009, s. 1959) biçiminde tanımlanmıştır. Terimler söz varlığının temel unsurlarından biridir. Dilin söz varlığının anlaşılması ve aydınlatılması noktasında terimlerin önemli bir yeri vardır.

Dünya üzerinde her millet çeşitli özellikleriyle tanınmıştır. Türk milleti ise tarih boyunca güçlü askerî yapıları ve ordularıyla tanınmıştır. Türkler tarih boyunca ordu-millet anlayışına bağlı milletlerden biri olmuştur. Bu anlayış Mete Han döneminde ordunun onluk sistemle teşkilatlanmasıyla farklı bir boyut kazanmış ve daha disiplinli, sistemli bir ordu düzeninin ortaya çıkması sağlanmıştır. Ordu sisteminin gelişmesi askerî gücü arttırmış, bu durum beraberinde siyasi başarıları ve toprak kazanımlarını da getirmiştir. Bu sistem ve anlayış, ordu yapısıyla ilgili yeni kavram ve terimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Askerliğin önemli bir yer tuttuğu Türk toplumunda, askerlikle ilgili kavram ve terimlerin de Türk dilinin söz varlığında önemli bir yeri vardır.

"Orduların teşkilatlanması, birliklerin muharebede kullanılması, muharebenin sevk ve idaresi vb. taktik ve idari konularla ilgili bu terimler, askerî terminoloji geleneğini ve doğal olarak, Türk dilinin leksik gelişimini aydınlatmada önemlidir. Söz varlığı ve söz varlığının niteliği, sözü söyleyen hakkında önemli ipuçları verir, onun dünyaya bakışını yansıtır" (Eker, 2006: 105).

Bu çalışmada ordu sisteminin en temel unsurlarından olan rütbe, birlik terimleri ile çağdaş ordularda kullanılan silahların Oğuz grubu Türk yazı dillerindeki adlandırmaları

incelenmeye çalışılmıştır. Şüphesiz Türkler sadece Oğuzlardan oluşmuyor. Bu konu çok kapsamlı olduğundan ve çok sayıda Türk yazı dili bulunduğundan yapılan çalışma, nüfus ve nüfus bakımından Türk dünyasında oldukça etkili olan, Türk dünyasının ve Türk yazı dillerinin güneybatı kolunu oluşturan Oğuz grubu Türk yazı dilleriyle sınırlandırılmıştır. Oğuz grubu Türk yazı dilleri; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinden oluşmaktadır.

Oğuzlar, özellikle 11. yüzyıldan itibaren çeşitli sebeplerle yönlerini Orta Asya'dan Batı'ya çevirmiş, fetihlerle Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti gibi yeni devletler kurmuştur. Bu durumla Oğuz konuşma dilinin yazı diline dönüşme süreci başlamış ve Batı Türkçesinin ortaya çıkmasının altyapısı hazırlanmıştır.

"Karakoyunlu-Akkoyunlu-Osmanlı siyasî ayrılığı dolayısıyla 15. yüzyılda ayrışma sürecini yaşayan Eski Oğuz Türkçesi, 16. yüzyıl başında Safevî Devletinin kuruluşuyla Azerbaycan ve Osmanlı yazı dillerine ayrıldı. Batı Türkçesi, aralarındaki çok küçük farklılıklarla 16. yüzyıldan bugüne iki yazı dili hâlinde ulaştı. 20. yüzyılda bunlara Türkmen ve Gagavuz yazı dilleri de eklendi" (Ercilasun, 2005: 434).

19. yüzyılda Azerbaycan ve Türkmenistan coğrafyası Rusya tarafından işgal edilmiştir. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra konuşma dilinde var olan farklılıklar da esas alınarak Azerbaycan, Türkmenistan ve Gagavuz yazı dilleri daha belirgin ayrımlarla oluşturulmuştur. Bu yazı dilleri Sovyetlerin uyguladığı dil politikaları gereği terminoloji ve diğer başlıklar bağlamında Rusçanın etkisinde kalmış, bu etki Oğuz grubu Türk yazı dillerinde adlandırma bakımından farklılıkların ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olmuştur.

Genel anlamda Sovyetler Birliği içindeki tüm yazı dillerinde, özelde ise Azerbaycan Türkçesi için 1940'lı yılların en önemli özelliği İkinci Dünya Savaşı döneminde askerî, siyasî durum ile ilgili kavramları bildiren Rusça sözcüklerin, terimlerin, tamlamaların edebî dilde daha çok kullanılır hâle gelmesidir. Dilde var olan, fakat savaşa kadar dar bir çerçevede kullanılan askerî konularla ilgili sözler, terimler yanında savaşın başlamasıyla yeni türetilen askerî teknik ve askerî konularla ilgili sözler ve terimler 1941 yılından itibaren edebî dilin tüm alanlarında büyük ölçüde kullanılmış, bu alandaki söz varlığı halk arasında da yaygın olarak kullanılır hâle gelmiştir (Aliyeva, 2005: 294).

Bu dönemde diğer Oğuz yazı dillerinden farklı olarak Türkiye'de TDK'nin kurulmasıyla gerçekleştirilen Dil Devrimi'yle birçok alanda olduğu gibi askerî terim ve kavramlarda da bir öze dönüş çabası, sözcükleri Türkçeleştirme gayreti kendini göstermiştir.²

Türk dilinde askerlik terim ve kavramlarıyla ilgili yapılan çalışmalar, genellikle iki yazı dilinin söz varlığı bakımından karşılaştırılması biçiminde veya belirlenmiş tek bir lehçenin söz varlığının incelenmesinde alt başlık incelemesi biçiminde yapılmıştır. Bu çalışmada ise daha

²Bu konuda daha fazla bilgi edinmek için şu çalışmalara bakılabilir:

Eker, Süer (2006). "Subay, Astsubay; Er, Erat/Erbaş Terimleri Üzerine", Türk Dili Dergisi, Sayı 658, s.s.327-340

Eker, Süer (2006). "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihi Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", Türkbilgi, 2006/12 s.s. 104-133.

Eker, Süer (2004). "Türk Kara Kuvvetlerinde Kullanılan Birlik ve Rütbe Adlarının Art Zamanlı İncelenmesi" V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, s.s.841-861, Ankara: TDK Yayınları.

OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDE ASKERÎ TERİMLER VE KAVRAMLAR (RÜTBE, BİRLİK ADLARI, ÇAĞDAŞ SİLAHLAR)

önce yapılan çalışmalardan farklı olarak Türk dilinin bir kolundaki tüm yazı dilleri askerî terim ve kavramlar bakımından karşılaştırılmıştır.

Çalışmada günümüz Oğuz yazı dillerinin askerlikle ilgili sınırlandırılan söz varlığıyla ilgili sözcüklerin Türkiye Türkçesi esas alınarak karşılıkları tablo biçiminde verilmiştir. Sözlüklerde eş anlamlı olan sözcüklerin her ikisine de tabloda yer verilmiştir. Her yazı dilinin kendine özgü ses özellikleri olduğundan sözcüklerde meydana gelen ses olaylarından öte sözcüklerin karşıladığı terim anlam, çalışmada temel alınmıştır. Sözcüklerin yazımında sözcüklerin sözlüklerdeki yazımları esas alınarak çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada Azerbaycan Türkçesi için kullanılan kaynaklar Azərbycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Azərbycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Dahili Hidmət Sıra Nizamnaməsi, Azərbycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi; Türkmen Türkçesi için kullanılan kaynaklar Türkmen Dilinin Sözlüğü, Russko-Turkmenskiy Slovar Voenny Terminologii (Rusça-Türkmençe Savaş Terimleri Sözlüğü); Gagavuz Türkçesi için Gagauz Türkçesinin Sözlüğü (Ankara-1991) sözlükleri veri tabanı olarak seçilmiştir. Sözlüklerdeki örnek kullanımlar bağlamında sözcükler taranmış, sözcükler sınıflandırılarak betimsel bir çalışma yapılmıştır. İlgili kaynaklarda karşılığı bulunmayan sözcükler Ø işaretiyle gösterilmiştir.

Söz konusu çalışma üç başlık altında incelenmiştir:

1. Askerî Terimler ve Kavramlar

1.1. Rütbeler

1.1.1. Kara ve Hava Kuvvetlerinde Kullanılan Rütbeler

1.1.2. Deniz Kuvvetlerinde Kullanılan Rütbeler

1.2. Birlik Adları

1.3. Çağdaş Silahlar ile Diğer Kavram ve Terimler

Yapılan sözlük ve kaynak taramaları sonucunda ortaya çıkan söz varlığı çalışması şu şekilde tabloya aktarılmıştır:

1.1. Rütbeler

1.1.1. Kara ve Hava Kuvvetlerinde Kullanılan Rütbeler

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Gagavuz Türkçesi
rütbe	rütbə	harby atlar (harby derejeler)	grad
asker	əsgər	esger	asker
sözleşmeli asker	baş əsgər	Ø	Ø
onbaşı	kiçik çavuş	Ýefreytor	Ø
çavuş	çavuş	seržant	serjant
uzman çavuş	baş çavuş	Ø	Ø
astsubay çavuş	kiçik gizir	kiçi seržant	Ø
astsubay üstçavuş	gizir	uly seržant	Ø
astsubay başçavuş	baş gizir	starşına	Ø
subay	zabit	ofiser	zaabit
pilot	pilot	uçarman	pilot
asteğmen	kiçik leytenant	kiçi leytenant	Ø
teğmen	leytenant	leytenant	leytenant
üsteğmen	baş leytenant	uly leytenant	Ø
yüzbaşı	kapitan	kapitan	kapitan
binbaşı	mayor	maýor	binbaşı (tarihi)
yarbay	polkovnik leytenant	podpolkownik	podpolkovnik
albay	polkovnik	polkownik	polkovnik
tuğgeneral	general-mayor	general-maýor	Ø
tümgeneral	general-leytenant	general-leýtenant	Ø
korgeneral	general-polkovnik	general-polkownik	Ø
orgeneral	ordu generalı	goşun generaly	Ø
mareşal	marşal	marşal	Ø

**OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDE ASKERİ TERİMLER VE
KAVRAMLAR (RÜTBE, BİRLİK ADLARI, ÇAĞDAŞ SİLAHLAR)**

1.1.2. Deniz Kuvvetlerinde Kullanılan Rütbeler

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Gagavuz Türkçesi
denizci er	matros/dənizçi	matros	denizci(genel anlamda)
sözleşmeli er	baş matros	Ø	Ø
onbaşı	kiçik çavuş	Ýefreytor	Ø
çavuş	çavuş	seržant	serjant
uzman çavuş	baş çavuş	Ø	Ø
astsubay çavuş	kiçik miçman	ikiñji basgançakly starşina	Ø
astsubay üstçavuş	miçman	birinji basgançakly starşina	Ø
astsubay başçavuş	baş miçman	baş starşina/ baş gämi starşinasy	Ø
subay	zabit	ofiser	zaabit
asteğmen	kiçik leytenant	kiçi leytenant	Ø
teğmen	leytenant	leytenant	leytenant
üsteğmen	baş leytenant	uly leytenant	Ø
yüzbaşı	kapitan- leytenant	kapitan- leytenant	kapitan
binbaşı	mayor (3-cü dərəcə kapitan)	3-nji derejeli kapitan	binbaşı (tarihi)
yarbay	polkovnik leytenant(2-ci dərəcə kapitan)	2-nji derejeli kapitan	podpolkovnik
albay	polkovnik(1-ci dərəcə kapitan)	1-nji derejeli kapitan	polkovnik
tuğamiral	kontr-admiral	kontr-admiral	Ø
tümamiral	vitse-admiral	wise-admiral	Ø
koramiral	admiral	admiral	admiral
oramiral	Ø	flot admiraly	Ø

1.2. Birlik Adları

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Gagavuz Türkçesi
birlik	hissə/bölmə	topar	Ø
Çıkarma birliği	desant	desant	Ø
manga	manga	bölümçe	Ø
takım	takım	Wzwod	Ø
bölük	bölük	bölüm/wzwod	bölüm
tabur	tabor	batalyon	batalyon
alay	alay	polk	polk
tugay	brigada	brigada	brigada
tümen	diviziya	diviziya	diviziya
kolordu	korpus/ qolordu(eski kullanım)	Korpus	Ø
ordu	qoşun/ordu	goşun	armiya
donanma	donanma	flot	Ø
garnizon	qarnizon	garnizon	Ø
karakol	qarovul	garawul	karakol/ karaul
karargah	qərarğah	karargäh	ştab
özel birlik	hüsusi qoşun hissəsi	Yörite goşunlar	Ø

**OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDE ASKERİ TERİMLER VE
KAVRAMLAR (RÜTBE, BİRLİK ADLARI, ÇAĞDAŞ SİLAHLAR)**

1.3. Çağdaş Silahlar ile Diğer Kavram ve Terimler

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Gagavuz Türkçesi
süngü	süngü	nayza	süngü
mermi	mermi, güllə/mərmi	ok	kurşum/kurşun
kalibre	kalibr	kalibr	kalibra
tetik	tətik	mäşe	tetik
silah	silah/yaraq	ýarağ	silah/silaf
şarjör	maqazin/patron	ok daragy	patron kutusu
tabanca	tapança	sapança	pistof
tüfek	tüfəng	tüpeň	tüfek
otomatik tüfek	avtomat	awtomat	avtomat
makinelî tüfek	pulemyot	pulemyot	stanoklu/pulemyot
havan topu	minaatan	minomyot	Ø
uçaksavar	təyyarəvuran	dikatar toplary	zenit batereyası
tanksavar	tankvuran	taňka garşy toplar	Ø
tank	tank	tank	tank
top	artilleriya/topçu qoşunu	top/artilleriya	topçu/artilleriya
el bombası	əl qranatı	el granaty	Ø
mayın	mina	mina	mina
bomba	bomba	bomba	bomba/gülle(top)
mühimmat	sursat	däri	Ø
isabet	isabət	atgyr	Ø
uçak	təyyarə	uçar	uçak
helikopter	helikopter /vertolyot	dikuçar	Ø
savaş gemisi	döyüş/hərbi gəmi	harby gämi	cenk gemisi
denizaltı	sualtı qayıq	suwasty gämi	denizaltı gemisi
torpido	torped	torpeda	Ø
roket	raket	raketa	raketa
cephane	cəbbəhana	ok-däriler/ýaraqlar	Ø
cephə	cəbhə	front	front
paraşüt	paraşüt	düşmel (paraşut)	paraşut
(aydınlama) fişegi	Fişəng	(yagtylandyryjy /yagtyldýan) ok	fişek
barut	barıt	däri	barut
istihkam	istehkam	inžener(mühendis)/ minaçy(mayıncı)	Ø
siper	sipər	garym	koruntu
sabotaj	diversiya	ýykgynçylyk	diversiyon
piyade	piyada	pyýada	piyada
keskin nişancı	nişançı/snayper	mergen	snayper
askerî tören	parad	harby ýöriş	parad
üniforma	uniforma/ hərbi geyim forması	harby lybas	Ø

SONUÇ

1. Ülkelerin ordularında sistemleri gereği bazı rütbe adlarının olmaması olağandır. Oğuz yazı dillerinde kara ve hava kuvvetlerinde kullanılan rütbe adları incelendiğinde Türk dilinin kullanımını bakımından Türkiye Türkçesinin öne çıktığı görülmektedir. Türkiye Türkçesine Arapçadan giren asker sözcüğü ile Batı dillerinden giren general, mareşal ve pilot sözcüğü dışındaki rütbe adları Türk dili kaynaklıdır. Bu durumun Türkiye'de yaşanan Dil Devrimi ile doğrudan ilgisi bulunmaktadır diyebiliriz. Türkiye Türkçesinde en üst rütbelerde Batı kökenli general ve mareşal sözcüğü kullanılmakta, general sözcüğüne derecesine göre (tuğ, tüm, kor, or) kısaltma anlamı ekler getirilerek iki sözcüğün birleştirilmesiyle yeni sözcükler üretilmiştir. Diğer Oğuz yazı dillerinde ise üst rütbe belirten general sözcüğü kullanılarak alt rütbe adlarıyla birleşik ad kurulmakta, böylece rütbenin kıdemi belirlenmektedir.

Sayısal anlamda bakıldığında Türkiye Türkçesinde tamamen yabancı kökenli rütbe belirten sözcük sayısı dört (asker, pilot, general, mareşal), en az bir yabancı sözcükle kurulan terim sayısı (sözleşmeli asker, tuğgeneral, tümgeneral, korgeneral, orgeneral) beş iken, Türk dili kaynaklı terim sayısı on dördür. Azerbaycan Türkçesinde tamamen yabancı kökenli olan terim sayısı (əsgər, zabit, pilot, leytenant, kapitan, mayor, polkovnik leytenant, polkovnik, general-mayor, general-leytenant, general-polkovnik, marşal) on iki, en az bir yabancı sözcükle kurulan terim sayısı (baş əsgər, kiçik gizir, gizir, baş gizir kiçik leytenant, baş leytenant, ordu generalı) yedi, Türk dili kaynaklı terim sayısı (kiçik çavuş, çavuş, baş çavuş) üçtür. Türkmen Türkçesinde tamamen yabancı kökenli rütbe belirten terim sayısı (esger, Ýefreýtor, seržant, starşina, ofiser, leytenant, kapitan, maýor, podpolkownik, polkownik, general-maýor, general-leýtenant, general-polkownik, marşal) on dört, bir yabancı sözcükle kurulan terim sayısı (kiçi seržant, uly seržant, kiçi leytenant, uly leytenant, goşun generaly) beştir. Türkmen Türkçesinde Türk dili kaynaklı terim sayısı ise pilot anlamında kullanılan uçarman sözcüğüyle birdir. Kara ve hava kuvvetlerinde kullanılan tümüyle Türk dili kaynaklı rütbe adlarının Oğuz yazı dillerindeki kullanım oranları Türkiye Türkçesinde %63, Azerbaycan Türkçesinde %13, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde ise %4'tür.

Türkiye Türkçesindeki yüksek askerî rütbe adlarının diğer Oğuz yazı dilleriyle benzerliği düşüktür. Buna karşın Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerindeki askerî rütbe adlarının ortaklığı ve benzerliği dikkat çekmektedir. Her iki Oğuz yazı dilindeki subay rütbe adlarının Batı dillerinden Rusça aracılığıyla veya Rusçadan bu yazı dillerine girdiği görülmektedir. Bu durumun nedeni olarak her iki ülkenin de Rusya/SSCB ordu anlayışının etkisinde kalmasından kaynaklandığı söylenebilir. Alt dereceli rütbelerde ise Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesindeki ortaklıklar (asker, çavuş) kendini göstermektedir. Astsubay terimi için Azerbaycan Türkçesinde gizir terimi kullanılırken Türkmen Türkçesinde Rusça çavuş anlamına da gelen seržant terimi kullanılmaktadır. Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi yazı dillerinde kıdem belirtmek için baş, ulu ve küçük (kiçik, kiçi) sıfatları kullanılmaktadır. Gagavuz Türkçesi dışındaki Oğuz lehçelerinde kıdem belirtmek için baş sıfatı kullanılmaktadır. Gagavuz Türkçesindeki askerî söz varlığının diğer Oğuz yazı dillerine göre az olmasının nedeni diğer Oğuz yazı dillerinin sözlüklerinin Gagavuz Türkçesi sözlüklerine göre daha hacimli olması ve Gagavuz Türkçesinin kendilerine özgü askerî yapılarının olmamasına bağlanabilir.

Dil Devrimi ile türetilen subay sözcüğünün yerine Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde (Osmanlı Türkçesinde de kullanılan) zabit teriminin kullanılması, Türkmen

OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDE ASKERİ TERİMLER VE KAVRAMLAR (RÜTBE, BİRLİK ADLARI, ÇAĞDAŞ SİLAHLAR)

Türkçesinde ise Batı kökenli ofiser teriminin kullanılması dikkat çeken bir diğer önemli noktadır. Tüm Oğuz grubu Türk yazı dillerinde kullanılan rütbe belirten ortak terim ise asker sözcüğüdür.

2. Deniz kuvvetlerinde rütbe belirten terimlere bakıldığında Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinin rütbe listesinde en alt rütbenin denizci er anlamında Rusçada da kullanılan matros teriminin kullanıldığı görülmektedir. Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde ayrıca hem matros hem de hərbî denizci teriminin kullanıldığı görülmüştür. Azerbaycan Türkçesinde deniz astsubay terimi olarak Rusçada da kullanılan miçman teriminin kullanımı Rusçanın bu bağlamda etkisini bizlere göstermektedir. Her iki lehçede de kıdem belirtmek için derece sözcüğü kullanılmaktadır.

Tüm Oğuz yazı dillerinde denizcilik bağlamında en üst genel rütbe amiraldir. Bu rütbe aldığı çeşitli ön takılarla derecelendirilmektedir. Burada dikkat çeken durum Türkiye Türkçesinde kara ve hava ordusu rütbelerinde olduğu gibi Türk diline uygun şekilde türetilen kısaltma anlamlı eklerin amiral rütbesinin önüne getirilmesiyle kıdem belirten terimler türetilmekteyken diğer Oğuz grubu Türk yazı dillerinde yabancı kökenli ön takılar amiral sözcüğüne eklenmekte, böylece kıdem esasında rütbe terimleri türetilmektedir. Deniz kuvvetleri rütbeleri, Türk dilinin kullanımı bakımından değerlendirildiğinde amiral sözcüğü dışında Türkiye Türkçesinin diğer Oğuz yazı dillerine göre ön plana çıktığı görülmektedir.

3. Oğuz grubu Türk yazı dilleri, askerî birlik adlarında Türk dilinin kullanımı bakımından incelendiğinde küçük birliklerde Türk diline uygun birlik adları (topar, bölmə, bölük, bölüm, bölümçe) kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi arasındaki ortak kullanımlar dikkat çekerken, daha büyük birliklerde (alay, tugay, tümen) Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinin ortak kullanımı kendini göstermektedir. Bu yazı dillerindeki büyük birlik adları Batı dillerinden ve Rusçadan girmiştir. Genel anlamda değerlendirildiğinde Türkiye Türkçesi dışındaki Oğuz yazı dillerinde Rus dilinin etkisi açıkça görülmektedir. Bu durumun nedenini Türk dünyasında yaşanmış tarihi-siyasi sürece bağlayabiliriz. Oğuz grubu Türk yazı dillerindeki birlik adlarında Türk dili kaynaklı sözcüklerin kullanım oranları Türkiye Türkçesinde %86, Azerbaycan Türkçesinde %50, Türkmen Türkçesinde %35, Gagavuz Türkçesinde %7'dir.

4. Söz konusu Türk yazı dilleri çağdaş silahların adlandırılması ve genel askerî terimlerin kullanımı bakımından incelendiğinde tüm Oğuz grubu Türk yazı dillerinin Batı dillerinden etkilendiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde ok sözcüğü hem yay ile kullanılan ok terimini hem de ateşli silahlarda kullanılan mermi terimini karşılayarak anlam genişlemesine uğramıştır.

Burada dikkati çeken en önemli özelliklerden biri Oğuz yazı dillerinin sözcük türetme işlevidir. Örneğin Türkmen Türkçesinde türetilen ýykgyňçylyk (sabotaj), düşmel (paraşut), suwasty gämi (denizaltı), dikuçar (helikopter), uçar (uçak), uçarman (pilot), taňka garşy toplar (tanksavar), dikatar toplary(uçaksavar), ok daragy(şarjör); Gagavuz Türkçesinde türetilen koruntu (siper); Azerbaycan Türkçesinde türetilen sualtı qayıq (denizaltı), tankvuran (tanksavar) sözcükleri yabancı askerî terimlerin Türkçeleştirilmesi bakımından bizlere sözcük türetme noktasında örnekler sunmaktadır.

Son olarak son iki yüzyıldır Oğuz Türklerinin yaşadıkları tarihi, toplumsal ve siyasal süreç bu yazı dillerinde adlandırma noktasında bazı farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 19 ve 20. yüzyıllarda Türkiye Türkleri dışındaki diğer söz konusu yazı dillerine sahip Türk toplulukları Rusya'nın siyasi ve kültürel etkisine girmiştir. Özellikle Sovyetler döneminde uygulanan dil politikaları nedeniyle birçok sözcüğün söyleyiş özelliklerine kadar (avtomat, raket, diziviya v.b.) Rusçanın ses bilgisi esas alınmıştır. Bu durum yukarıda belirtilen terimsel farklılıkları doğurmuştur. Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan ve Türkmenistan'ın kendi ordu yapılarında bazı terimler için yazı dillerine uygun adlandırmaları kullanmaya başladıkları görülmektedir. Bu durum Oğuz grubu Türk yazı dillerinin işlevselliğini koruması ve bu Türk yazı dillerinin dilcilik alanında gelişimi bakımından önem arz etmektedir. Yapılan çalışmayla Oğuz grubu Türk yazı dillerinde Türkçe askerî terim ortaklıklarının azlığına dikkat çekilmek istenmiştir.

KAYNAKÇA

ALİYEVA, Gönül (2009). SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Plânlaması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

AXUNDOV, Ağamusa vd.(2006). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Dahili Hidmət Sıra Nizamnaməsi (2007). Bakı: Hərbi Nəşriyyat. <<http://www.e-qanun.az/framework/9476>> (ET:23.12.2019)

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. <<http://www.fhn.gov.az/uploads/legislation/aze/rmerkez/nizamnameler1994.pdf>> (ET:23.12.2019)

ÇAKMAK, Cihan (2010). Türkmen Türkçesi Konu Çözümlemeli Söz Varlığı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.

EKER, Süer (2006). "Subay, Astsubay; Er, Erat/Erbaş Terimleri Üzerine", Türk Dili Dergisi, Sayı 658, s.s.327-340.

EKER, Süer (2006). "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihi Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", Türkbilig, 2006/12 s.s. 104-133.

EKER, Süer (2004). "Türk Kara Kuvvetlerinde Kullanılan Birlik ve Rütbe Adlarının Art Zamanlı İncelenmesi" V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, s.s.841-861, Ankara: TDK Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (Ed.) (2007). Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2005). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları.

**OĞUZ GRUBU TÜRK YAZI DİLLERİNDE ASKERİ TERİMLER VE
KAVRAMLAR (RÜTBE, BİRLİK ADLARI, ÇAĞDAŞ SİLAHLAR)**

ERDOĞAN, Hanife (2019). Rusçada Savaş Söz Varlığı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları.

KAYNAK, İsmail ve DOĞRU A. Mecit (1991). Gagauz Türkçesinin Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Komision, Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty (2010). Türkmen Diliniň Sözlügi, Aşgabat: Ylym.

MESKUTOV Vakhit; HEZRETOV M. (2009). Russko- Turkmenskiy Slovar Voenny Terminologii. Aşgabat: Türkmenistanyň Goranmak Ministriliginiň Harby Çaphanasy. <<https://www.kitaphana.net/book/1404/read>> (ET: 23.12.2019)

TEKİN, Talat; ÖLMEZ, Mehmet; CEYLAN, Emine; ÖLMEZ, Zuhul ve EKER, Süer (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.

Türkçe Sözlük (2009). Ankara: TDK Yayınları.

Türkmenistanyň Kanuny Harby Borçlulyk we Harby Gulluk Hakynda <<http://serhetabat-dovletabat.gov.tm/media/Kitaplar/harby-borclulyk-we-harby-gulluk-hakynda-7qMnOs1vtj.pdf>. > (ET: 23.12.2019)

Geliş Tarihi: 08.08.2020
Kabul Tarihi: 25.08.2020

ESKİ UYGURCA BUDACI İYİ VE KÖTÜ KALPLI PRENS MASALINDA METİNSELLİK ÖLÇÜTLERİ

İbrahim KEKEVİ*

ÖZET

Metindilbilim, tümceötesi incelemelerde önemli bir aşamadır. Daha çok modern metinler üzerinde uygulanan bir yöntem bilgisi olan Metindilbilim, günümüzde tarihi metinlere de uygulanmaktadır. Tarihi metinler için çeviri yazı ve tercümenin yanı sıra metinsellik ölçütleri de daha iyi anlaşılabilmeleri için önemlidir. Çeviri sorunları eski metinlerin yaygın bir sorunu olmakla birlikte metin odaklı değerlendirme eksikliği de metnin anlaşılması güçlüğü yaratmaktadır. Bu gerekçeler doğrultusunda bu çalışmada 'Eski Uygurca Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalı' incelenmiştir. İncelemeye cümleler arası gönderim ilişkileri ile başlanmıştır. Bu aşamada yapısal açıdan metinsellik ölçütü değerlendirilmiştir. Büyük yapı başlığı altında ise metnin daha büyük ölçekte tematik incelemesi gerçekleştirilmiştir. Buna bağlı olarak tutarlılık yönü değerlendirilmiştir. Neticede küçük yapıda ağırlıklı olarak yineleme ilişkileriyle bütünlüğün sağlandığı gözlemlenmiştir. Bu sayede sayfa eksikliğinden kaynaklanan sorunlar azalmıştır. Büyük yapı incelemesinde farklı sözcüklerle sembol değerlerin ifadesi devamlılığı güçlendirmiştir. Buna bağlı olarak tutarlılık ölçütü kabul edilebilir ölçüde sağlanmıştır. Mikro ölçüde bir değerlendirme olan bu çalışmanın üstyapı değerlendirmesi için Budist çevresi metinleri dikkate alınarak ayrı bir değerlendirme gerekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Metindilbilim, Gönderim, Metinsellik, Tutarlılık, Tarihi Metin

MEASURES OF TEXTUALITY IN THE OLD UYGHUR BUDDHIST GOOD AND BAD HEARTED PRINCE TALE

ABSTRACT

Textlinguistics is an important step in transcript analysis. Textlinguistics, which is a method knowledge mostly applied on modern texts, is also applied to historical texts today. For historical texts, besides translation, writing and translation, textuality criteria are also important for better understanding. Although translation problems are a common problem of old texts, the lack of text-oriented evaluation also creates difficulties in understanding the text. In line with these reasons, in this study, "The Old Uyghur Buddhist Good and Bad-hearted Prince Tale" is examined. The analysis has started with reference relations between sentences. At this stage, the textuality criterion was evaluated in terms of structure. Thematic analysis of the text on a larger scale was carried out under the title of large structure. Accordingly, the consistency aspect was evaluated. As a result, it has been observed that the integrity of the small structure is mainly provided by recurrence relations. In this way, the problems caused by the lack of pages have been reduced. The expression of symbol values with different words strengthened the continuity in the big building study. Consequently, the consistency criterion was achieved at an acceptable level. For the superstructure evaluation of this study, which is a micro-scale evaluation, a separate evaluation is required by considering the texts of the Buddhist environment.

Keywords: Textlinguistics, Reference, Textuality, Cohesion, Historical Text

* Araştırma Görevlisi, T.C. İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ibrahim.kekevi@inonu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1052>

GİRİŞ

Türkçe metin incelemesi büyük ölçüde Türkoloji bilimi kapsamında yapılmaktadır. Türk dilinin nitelikleri göz önünde bulundurularak yapılan incelemelerde gelişen dilbilimin yöntemleri de göz ardı edilmemelidir. İmer; Türkoloji alanındaki çalışmalarda, örneğin anlamlandırma ve yorumlama kuramlarının izine pek rastlanmadığını belirtir. Metindilbilim ve söylem çözümlemesi alanındaki yaklaşımlardan haberdar olmadan bir metnin okunmasında (ki değişik okumalar da söz konusu olabilir), yorumlanmasında ve çözümlenmesinde bir şeylerin eksik kalacağı görüşündedir (K. İmer, 2000:43).

Metin, belirli bir bildirişim bağlamında bir ya da birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi bütünüdür. Bir başka deyişle, bildirişim değeri taşıyan, eyleme yönelik devingen bir bütündür. Bildirişim işlevi olmayan yazılı ya da sözlü bir belge, metin değildir. Kısaca metin, başı ve sonu ile kapalı bir yapı oluşturan dilsel göstergelerin art arda geldiği anlamlı bir yapı olarak tanımlanabilir. Her metnin göndergesi, öncelikle kendi üzerinedir. Yazınsal metin “kendi içinde ve kendisi için” biçiminde tanımlanan bir kapalılık içinde değerlendirilmelidir. Yazınsal bir yapıt, gerçek dünyayla bir gönderge ilişkisi kurmaz, yani kendisinden başka bir şeyi tasarımlama görevi yoktur. Yazınsal ürün, insan yaşamındaki bildirişim biçimlerinden biridir. Bu metin dilsel düzenlenişleriyle bir kurmaca dünyayı taşıdığı gibi, kendisini çevreleyen gerçek toplumsal-kültürel yapıdan, geçmiş yazın dönemlerinden, kendi dışında başka iletişim olanaklarından öğeler de içerir. Her metin, anlam bütünlüğü oluşturan metin parçacıklarının (tümce ve tümce değerindeki birliklerin) toplamıdır. İşte bu metin parçacıklarının birliği “metnin içeriğini” oluşturur. Yazınsal bir metnin anlamı da, metnin yansıttığı varsayılan tüm anlamları vermesi amaçlanan biçimsel anlatımı ile içeriği arasında gidip gelen karmaşık bir edimdir (Günay, 2007:44).

Metin, cümle birliklerinden oluşmuş bir bütündür. Bu bakış açısının temelinde parçadan bütüne gitmek yatar. Metin, onu oluşturan cümleler toplamından farklı kendine özgü bir bütündür. Sözcükler ya da cümlelerle değil, metinlerle bildirişim sağlanır. Metin bildirişim amaçlı kullandığımız bildirişim ortamındaki dildir. Hiçbir zaman dil, diğer yapılarda metin yapısındaki kuruluşuyla ortaya çıkmaz. Kısaca metin, dilsel işlevi vurgulanarak açıklanmalıdır. Bu hususiyetleri taşıyan ve sonuçta bir bildirişim aktaran bütün yazım türleri de birer metindir. Bir şiir, bir hikâye, bir hava raporu ya da yasa taslağı cümlelerden oluşmuş metinlerdir. (Güllü, 1994:IIIV). Beaugrande’ye göre gündelik dilde metin, geleneksel olarak birçok tümceden oluşan yazılı bir bütünlük olarak kabul edilir ve günlük yaşamda romanlar, tiyatro ve karikatür metinleri, kutsal kitaplardaki metinler, ders kitaplarındaki metinler, gazete metinleri gibi çok çeşitli dil kullanımları ve metin türleri ile karşılaşılır. Metin kavramının tek bir tanımı üzerine uzlaşmanın kolay olmadığını belirtir ve “tümcenin üstünde bir birim” ya da “tümceler dizisi” gibi tanımların eksik ve uygun olmadığını görüşündedir; çünkü bildirişim işlevinin göz ardı edildiğini savunmaktadır (Beaugrande, 1985:48)

Metnin sınırlarının belirlenmesinde araştırmacılar arasında iki yaklaşım ön plana çıkmıştır. Bazı araştırmacılara göre metin, sadece içindeki cümlelerle sınırlı olan, dış dünyadan herhangi bir unsurun dâhil olmadığı bir bütündür. Bazı araştırmacılara göre ise metnin oluşturulduğu ve alıcıya sunulduğu ortam da metne dâhildir. Z. S. Harris, metni cümlelerin bir uzantısı, daha karmaşık ve uzun bir şekli olarak değerlendirmiş ve bağlamı metin incelemelerinin dışında tutmuştur (Uzun, 1995:18). Metin, tümcelerin bir araya gelmesiyle oluşmakla birlikte, tümceler toplamından fazlası olabilen bir birliktir. Metin incelemesi yapılacak olduğunda ilk olarak yapının bu özelliği dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte metin incelemesi için dilbilimciler birtakım açıklamalarda bulunmuşlardır. Metindilbilim, amacı ve kapsamı bakımından farklı araştırmacılar tarafından ele alınmıştır (Kekevi 2015:6). Bildirişimin temel alındığı tanımlar da mevcuttur. Beaugrande ve Dressler’in tanımlamasında bildirişim metin olabilmenin merkezinde yer almaktadır. Bu düşünceden hareketle metin olanla olmayanın ayırt edilebileceğini ve metin olmanın genel kurallarının belirlenebileceğini ileri sürmektedirler (Beaugrande ve Dressler, 1988:3).

Yöntem bilgisi olarak Günay; Dilbilimsel yönden ve metin kuramları açısından metni çözümlemede üç yapıdan söz eder: a) Küçük yapı (fr. microstructure): Tümceler arası düzenlemeyi ilgilendirir. Bağıntı, yinelenme, artgönderim ve öngönderimler, eksiltili yapı, eylem zamanı, tümceler arası bağıntı ögeleri, metnin belircileri, çıkarsamalar gibi durumlar metnin küçük yapısına yönelik incelemelerde ele alınır.

b) Büyük yapı (fr. macrostructure): Değişik boyuttaki metin birimlerinin düzenlenmesi ile ilgilidir. Paragraf, bölüm, fasikül, cilt gibi metnin temel bölümleri ya da tutarlılık gibi metin içi genel anlamsal yapının incelenmesi büyük yapı ile ilgili bir betimlemedir. Olay örgüsü, anlatı izlencesi, anlatıcı(bakış açısı, anlatıcı tipleri vb.), uzam ve zaman gibi metnin bütünü ele alınarak yapılacak her türlü inceleme de büyük yapı bağlamında düşünülmelidir. Yine metnin genelini göz önünde bulundurarak yapılabilecek çözümleme işi ve metnin özetlenmesi de büyük yapıyı ilgilendirir. Burada şu da belirtilmelidir: Büyük yapı, özetlenebilir metinler üzerinde yapılabilen bir inceleme biçimidir. c) Üstyapı (fr. superstructure): her türlü metnin sahip olduğu temel özelliklerle ilgili durumları belirtir. Yani, metin türleri (özyaşamöyküsel, gülünç, öğretici, dramatik, destansı, mektup, içsel, olağanüstü, hitabetle ilgili, polemik, romanesk, ağıltısal türler), tonları (öğretici, esenlikli, içsel, dokunaklı, dramatik, ağıltısal, destansı, düşlemsel, kalem kavgasına yatkın ve değişik biçimleri ile gülünç metinler: absürd, gülmeceye dayalı ve tipleri (anlatısal, betimleyici, kanıtlayıcı, söyleşimsel, açıklayıcı, buyurucu, önceden haber verici tipler) bir anlatı için belirtilen genel özellikler, mektup, deneme ya da bir başka anlatımın genel özellikleri üstyapı incelemelerinde ortaya konulur. Yalnızca metin bağlamı ile yetinilmeyen yorumlama işi de üstyapı ile ilgilidir (Günay, 2007:67-68).

Tanımlamalarını ve görüşleri verdiğimiz metindilbilim metodolojisi doğrultusunda incelenen metin, bir Eski Uygurca Budist saha masalıdır. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikayesi adıyla da bilinir. Ele alınan metin neşri Hamilton'un çalışmasıdır. Pasajlar halinde transkripsiyonlu bir metindir. Her pasajın yanında günümüz Türkçesine aktarımı da mevcuttur.

Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi adıyla meşhur olan Edgü Öglü Tigin ile Ayıg Öglü Tigin (İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade) en tanınmış çatiklerden biridir. Kansu vilayetindeki Bin Buda mabetlerinde bulunan bu eserde, iyi yürekli bir şehzadenin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculuk anlatılır. Gemilerle yapılan yolculukta binbir türlü tehlike vardır. İyi yürekli şehzadenin zorlu bir yolculuktan sonra sahip olduğu mücevher, kötü yürekli kardeş tarafından gözleri oyularak çalınır. Fakat sonunda hak yerini bulur ve iyi yürekli şehzade Buda olur. Aslı Çince olan ve 10. Yüzyılda Uygurcaya çevrildiği tahmin edilen eserde çok canlı bir tahkiye üslubu vardır. Olaylar çok akıcı bir dille anlatılmakta, yer yer görülen canlı tasvirler çok kısa tutulmakta, yine yer yer rastlanan karşılıklı konuşmalar üslubun akıcılığını bir kat daha artırmaktadır (Ercilasun 2008:244).

1. İNCELEME

1.1. Küçük Yapı ve Cümlelerarası Gönderim İlişkileri

Betimlemek, daha sonra yapılacak çözümlemenin ve yorumlamının üzerine kurulacağı, hareket noktasını oluşturacağı sağlam bir temel elde etmek için metin genelinde nesnel olarak bazı gözlemlerde bulunmak demektir. Bu tür gözlemlerde bulunabilmek için de metni, dilsel bağlamda ele almak ve tümceler düzeyinde onu değerlendirmekle olabilecektir. Sağlam yapılı bir metindeki tümceler rastgele düzenlenmemiştir. Her tümce genel metin bağlamında başka tümcelerle, paragraflarla kısacası metnin bütünü ile ilişki içindedir. Her tümce metnin genel anlamından bir kısmını taşır. Bu nedenle de tümceler değerlendirilmesi ve aralarındaki ilişkilerin ortaya konulması betimleme açısından önemlidir. Tümceler arası ilişkilerin sonucunda da metnin bütününe ulaşılabilecektir (D. Günay 2007:68). Metindilbilim açısından gönderim, arka arkaya sıralanan cümlelerde kullanılan

farklı kelime birimlerinin aynı kavram ya da varlığı ifade etmesidir. Bir önceki cümlede başka bir kelimeyle belirtilen varlık veya durumun takip eden cümlelerde zamirle karşılanmasıdır (Oktar, Yağcıoğlu, 1997:30).

Gönderim, De Beaugrande tarafından bir metindeki sözcüklerin nesnelere, olaylar ve durumlarla ilişkisi, bir unsurun aynı metin dünyasında başka bir unsura bağlı olarak anlaşılabilmesi, olarak tanımlanır (Karataş, 2008:73).”Bağdaşıklık görünümünü ortaya koymak da gönderimlerin tespitiyle mümkündür. Elde ettiğimiz gönderim verilerinin miktarı ve türü, metinle ilgili yüzey yapı kapsamında yapılacak her çıkarım için dayanak oluşturacaktır. L Uzun’a göre gönderim ilişkisinde, bu ilişkiyi sağlayan gönderim öğelerinin (reference items), metinle ilgili salt kendilerine ait bir anlamsal yorumları yoktur. Gönderim öğeleri, anlamsal yorumlarını bir diğer öğeyle kurdukları gönderim ilişkisi yoluyla kazanır (L. Uzun 1995:37).

Genel anlamda gönderim, bir dil biriminin kendisinden önceki veya sonraki başka bir dil ve anlam biriminin yerini tutması, o birime işaret etmesidir. Gönderimin gönderim unsuru ve gönderimde bulunulan unsur(gönderim yapılan unsur) olmak üzere iki temel unsuru vardır. Alıcı, kendisine ulaşan gönderim unsurunu anlamlandırmak için onu gönderimde bulunulan unsurla ilişkilendirir. Gönderimde bulunulan unsur metin içinde geçmiyorsa “gönderim unsuru” tam olarak anlamlandırılmaz (S.Balyemez 2011:29).

Metin neşrinde IV ve V arası iki sayfa, VI ile VII arası iki sayfa, XX ile XXI arasında iki sayfa, XL ve XLI arasıdaört sayfalık iki yaprak, XX. sayfadan sonrakinin karşılığı olan iki sayfalık bir yaprak eksiklikler olduğu notu düşülmüştür. (Hamilton 1998:29, 36, 46, 56). Ayrıca ele alınan örneklerin yerine ilişkin her bir başlık altına metnin künyesi verilmiş, incelemede pasajların numaraları her bir örnek için belirtilmiştir.

1.1.1. Artgönderim

Artgönderimler, metinlerde yaygın olarak kullanılan bir gönderim türüdür. Metinde belirtilen bir olguya metnin devamında yapılan gönderimlerdir. Gönderimin yönünün geriye doğru olmasından ötürü bu adı almıştır.

I	tarıǵıçılaraǵ ← suvayu	(çiftçiler ← sulayıp)
I	tarıǵıçılaraǵ ← tarıyu	(çiftçiler ← ekerlerken)
I	sansız tümän özlüǵ ← ämäri tınıǵlarıǵ	(pek çok sayıda yaratığı ←sayısız canlıları)
I-II	ölürür ← ayıǵ kılınç kılur	(öldürür ←kötü işler yapar)
III	tınıǵlarıǵ ölürür ← ayıǵ kılınçlıǵ (canlıları öldürür ← kötü işler)	
III	tärisin soyar ← ayıǵ kılınçlıǵ (derisini yüzer ← kötü işler)	
III	қан öǵüz aqıtar ← ayıǵ kılınçlıǵ (kanı ırmak gibi akıtır ← kötü işler)	
III	‘ätin kanın satar ← ayıǵ kılınçlıǵ (etini kanını satar ← kötü işler)	
III-IV	bodısavat ← ädgü öǵli tegin	(Bodhisattva ←iyi düşünceli prens)
IV	maxarıt ← tegin қаңı қан	(maharıt ← prens babası han)
IV	balıq ← nä ämgäklig yer	(kent ← ne acı dolu ülke)
II-V	ämäri tınıǵlar ← ämgäklig tınıǵlaraǵ	(sayısız canlılar ←sıkıntılı canlıları)
VI	meni sävär mü siz ← seni inçä sevär men	(ben sever misiniz ← seni öylece severim)

- IX-X** amrak ögüküm ← kântü (sevgili yavrum ←kendi)
- XI** kayu kişi ← ol tınlıg (hangi kişi ←o canlı)
- XIII-XIV-XV** tarıg tarımağ, koy yılkı egidsär, satıgka yuluğka barsar ← alqunı (tarla sürmek, koyun at sürüsü yetiştirmek, ticaret için doğuya varsan← hepsini)
- XV** taluy ögüzke kireyin ← bu ötüg sav (okyanus ırmağına gireyim ←bu rica sözü)
- XVI-XVII** beş törlüg ada bar ← bir ada ol erür (beş türlü tehlike var ←bir tehlike odur ki)
- XVI-XVII** beş törlüg ada bar ← ekkinti (beş türlü tehlike var ← ikinci)
- XVI-XVII** beş törlüg ada bar ← üçünç (beş türlü tehlike var ← üçüncü)
- XVI-XVII** beş törlüg ada bar ← törtünç (beş türlü tehlike var ← dördüncü)
- XVI-XVIII** beş törlüg ada bar ←beşinç (beş türlü tehlike var ← beşinci)
- XX** ögü kañı atlıgı yüzlügi ← biz (annesi, babası, önde gelenler, eşraf ←biz)
- XIX-XX** tegin ←kântü (prens ←kendi)
- XVI-XVIII** beş törlüg ada ← bu munça kormanıñ adaka (beş türlü tehlike ←bunca korkunç tehlikeye)
- XXII-XXIII** tegin ← ädgü ögli tegin (prens ←iyi düşünceli prens)
- XXIII-XXIV** alp yerçi suvçı ← ol körmaz yerçikä (cesur kılavuz ← o kör kılavuza)
- XXV** amrak oğlum ← tegin (sevgili oğlum ←prens)
- XXVIII-XXIX** ayıg ögli tegin ← men (kötü düşünceli prens ←ben)
- XXIII-XXIX** ädgü ögli tegin ← eçim tegin (iyi düşünceli prens ←ağabeyim prens)
- XXIX-XXX** ayıg ögli tegin ← men (kötü düşünceli prens ←ben)
- XXXVI-XXXVII** ädgü ögli tegin←oğlum(iyi düşünceli prens ←oğlum)
- XXXVII-XL** avınçka←men (yaşlı ←ben)
- XXXVI-XL** ädgü ögli tegin←siz (iyi düşünceli prens ←siz)
- XXIII-XL** alp yerçi suvçı ← ädgü köni yolçı yerçi (cesur kılavuz ←doğru sözlü yolcu kılavuz)
- XXIX-LII** ayıg ögli tegin ← inisi (kötü düşünceli prens ←kardeşi)
- L-LIV** ädgü ögli tegin ← eçisi teginkä (iyi düşünceli prens← ağabeyi prence)
- XXIX-LV** ayıg ögli tegin←inisiñ (kötü düşünceli prens ←kardeşinin)
- LI-LVII** ädgü ögli tegin←eçim (iyi düşünceli prens ←ağabeyim)
- XXIX-LVII** ayıg ögli tegin←men özüm (kötü düşünceli prens ←ben kendim)
- LI-LVII** ädgü ögli tegin←kântü (iyi düşünceli prens ←kendi)
- XXIX-LIX** ayıg ögli tegin ← öz eçinäj (kötü düşünceli prens ← öz ağabeyiniz)
- XXIX-LXII** ayıg ögli tegin← ayıg kılınçlıg oğlın (kötü düşünceli prens ← kötü işler yapan oğlun)

**ESKİ UYGURCA BUDACI İYİ VE KÖTÜ KALPLI PRENS
MASALINDA METİNSELLİK ÖLÇÜTLERİ**

LXII-LXIII	ayığ kılınçlığı oğlın ← munuñ yüzün (kötü işler yapan oğlun ←bunun yüzünü)
LIX-LXIV	yer suv ırşı tññri ← waxşiki (rsi adlı peri ←koruyucu melek)
LXV-LXVI-LXVII	қан udçısı ← қапıғçı әр ← udçı әр (hanın sığirtmacı ←kapıcı er←sığirtmaç)
LXX-LXX	қunқau←қopuz (Hamilton 1998:27-66). (kopuz ←kopuz)

1.2. Yineleme

Bir kelime veya kelime grubunun aynen yinelenmesidir. Uzun, paragraf sayısı fazla, olayların ve kişilerin çok olduğu eserlerde yinelemeler bütünlük sağlar. Kişi ve yer isimlerinin sık sık yinelenmesiyle tümceler ve olaylar birbirine bağlanmaktadır. Yinelemeler ahenkli bir metinleşme sağlamaktadır. Eksilteli Bağlantıların tam tersi sayılabilecek bu bağlantı, gereksiz kullanımdan farklıdır. Çünkü her kullanımın bir anlam işlevi vardır (A. Akçataş 2001:31).

Yineleme büyük ölçüde pekiştirme ve ahenk sağlama amacıyla kullanılır. Bu metinde de bu işlevleri taşıyan yinelemelerin bir diğer özelliği birçok sayfa eksikliklerinin oluşturduğu boşlukların büyük ölçüde önüne geçmesidir. Metin içi devamlılık yinelemeler kullanılarak sağlandığından Türk dili için önemli bir veri kaynağı olan bu metnin bütüncül algılanması mümkün kılınmıştır.

II	әмәри тınıғлар ↔ әмәри тınıғлар (sayısız canlılar)
III-IV	бушуғлуғ ↔ бушуғлуғ (üzüntülü)
IV	ıғlayu ↔ ıғlayu (ağlayarak)
IV-V-VII -VIII-IX- XXXVII	inçä tep ötünti / inçä tep ötüntilär (öylece arz ettiler)
IV-V- VIII- XVI- XXV-XXVII-XXXIV-LXXVIII	inçä tep yarlıғ-қadı (öyle diye hükmetti)
IV-V	nä üçün бушуғлуғ кәлтүнiz ← näкә ıғlayu бушуғлуғ кәлтин (niçin üzüntülü geldiniz ↔niye ağlayarak üzüntülü geldin)
I-V	ташғару илинчүкә атлантурду erti ← таştın илинчүкә önmiş erdim (dışarıda eğlenmek i.in ata bindirmişlerdi ↔ dışarıda gezmek için inmiş idim)
IX	тәһrim ↔ тәһrim (haşmetlim)
X-XI	теp yarlıғ-қadı erinç ↔ inçä yarlıғ-қadı erinç (diye hükmetti şüphesiz)
XI	қаң көһlin ↔ қаң көһlin (babanın gönlü)
XIII	biri ayur ↔ biri ayur ↔ biri ayur (biri söyler)
XIV-XV	taluy ögüzke kirip ↔ taluy ögüzke kirmişig (okyanus ırmağına girip/gitmeyi)
XV	қаңı elligä ↔ қаңı қан (babası hükümdara/babası han)
XIV-XXI-L-LI-LIV	çintämäni ↔çintämäni ↔ çintämäni↔ çintämäni←әrdini (cintamani↔ mücevher)
XVI-XXVI- XXVI-XXIX	ölüm yerкә ↔ ölüm yerinä (ölüm yerine)

XXV-XXVII- XXXVII-XXXVIII- XXXVI-XXXVII	avıçka ↔ avıçka ↔ yerçi avıçka	(yaşlı kılavuza)
XXXII-XXXIII	küvrüg tokıtıp ↔ küvrüg tokıp	(davul çalarak)
XXXI-XXXIII	temir sua ↔ temir sua	(demir zincirler)
XXI-XXXV	çintämäni ↔ çintämäni	(cintamani (mücevher))
XXXV-XXXVI	tegin ↔ ädgü ögli tegin	(prens ↔ iyi düşünceli prens)
XXXVIII-XXXIX	lenxua ↔ lenxua	(lotüs)
XXIII-XXXI- XXXIII- XXXIV- XXXVI- XXXIX- XLIX- L	yetti kün yettinç kün yettinç kün yetti kün yetti kat yetti kün yettinç kün	(yedinci gün)
XL-XLIII-XLV-XLVI-XLVIII-L-L-LI	lö kanı ↔ lö-lär kanı ↔ lö kanı ↔ lö kanı ↔ lö kanı ↔ lö kanı ↔ narata ← men	(ejderha kanı/narada/ben)
XLI-XLII-XLIII	kağ ↔ kağ	(kapı)
XLI-XLII-XLIII-XLIV	kağçı ↔ kağçı	(kapı muhafızı)
XLI-XLII-XLIII-XLIV	kızlar ← kırkın ↔ kırkınlar	(kızlar/cariyeler)
XLI-XLII-XLIII	yıp äñirär ↔ yıp äñirär	(ip eğirir)
XLIV	ädgü ögli tegin	(iyi düşünceli prens)
XLV-XLVII	bodısavat ↔ bodısavat tegin	(bodhisattva ↔ bodhisattva prens)
XLIV-XLVII-XLVIII	ädgü ögli tegin ← bodısavat tegin ↔ bodısavat	(iyi düşünceli prens ↔ bodhisattva prens ↔ bodhisattva)
XLVII-XLVIII	tınlıglar ↔ tınlıglar	(canlılar)
XLIV-L-LI-LI	ädgü ögli tegin ↔ ädgü ögli tegin ← tegin ← siz	(iyi düşünceli prens ↔ prens ↔ siz)
XXIV-LIII_LIV	beşär yüz ärin ↔ beş yüz äran ← alku	(beş yüz eri/erler ↔ hepsi)
LIV-LVII	ärdini ↔ bu ärdini	(mücevher)
IV-LXI-LXII	maxarıt ← kañı kan ↔ kañı kan	(maħarıt ← babası han)
LI-LXII-LXVI-LXVIII-LXIX-LXXII-LXXIII-LXXIV-LXXV-LXXVIII	ädgü ögli tegin ← amraq oğlum ← siz ← bägräk är ↔ tegin ↔ tegin ↔ tegin ↔ tegin ↔ tegin ← ol közsüz kişi ← tegin ↔ tegin	(iyi düşünceli prens/sevgili oğlum/siz/soylu kimse/prens/o gözsüz kişi)
LXIX-LXX	kuñkayu ↔ kuñkau	(kopuz)
LXX-LXXI	kopuz ↔ kopuz	(kopuz)
LXIV-LXXII	kadını ↔ kadını	(kadın)
LXXII-LXXV-LXXVI-LXXVI-LXXVII	beş yüz koltğuçı ↔ beş yüz koltğuçı ← silärni ↔ beş yüz koltğuçılar	(beş yüz muhafız/sizleri)
LXXIX-LXXX	sögüt ↔ sögüt	(sögüt) (Hamilton 1998:27-66).

1.3 Sezdirim

Sezdirim, sözcüklerin genel çağrışım niteliklerini kullanarak tümcelerarası ilişkilerde anlam bağını güçlendirme işlevine sahiptir. Gönderim ilişkilerinde çağrışım niteliğinin kullanılması, sezdirim için ayırt edici bir özellik sayılmaktadır.

Sezdirimler, tümcenin var olan yapısı içinde anlamsal ya da mantıksal akıl yürütme ile kazanılacak ek bilgileri içerir. Anlatı açısından her şeyi yüzeysel yapıda belirtmemek için yazar çoğunlukla bazı şeyleri sezdirir. Bir durumu, olayı doğrudan değil de dolaylı yollardan söyleyen yazar sözcükleri tutumlu kullanmış olabilir (D. Günay 2007:86).

Aşağıdaki tespitlerin birçoğu birçok araştırmacıya göre artgönderim olarak değerlendirilebilir. Burada metnin konuşma metinleri içermesi ve tarihî metin olması birtakım nüanslara sebep olmaktadır. Bundan dolayı bu başlık altında artgönderim olarak da değerlendirilebilecek bazı örnekler kanaatimizce sezdirim olarak değerlendirilmiştir.

IV	ädgü ögli tegin ← amrağ oğlum	(iyi düşünceli prens – sevgili oğlum)
V	tegin ← amrağ ögüküm	(prens←sevgili yavrum)
VI	tegin ← amrağ ögüküm	(prens←sevgili yavrum)
VII	ağlık ← ağıcı	(hazine←hazinedar)
VII	uluğı kanka ← tärnim	(yücesi/büyüğü hana←haşmetlim)
VIII-IX	kanka ← tärnim	(hana←haşmetlim)
XVI	oğli teginkä ← amrağ ögüküm	(oğlu prens← sevgili yavrum)
XV-XVI	taluy ögüzkä ← ölüm yerkä	(okyanus ırmağına←ölüm yerine)
XVIII-XIX	bodisavat←tegin	(bodhisattva←prens)
XXV-XXVI	kanka ← tärnim	(hana←haşmetlim)
XXIX-LIII	ayığ ögli tegin ← amrağ kadaşım (Hamilton 1998:27-66).	(kötü düşünceli prens←sevgili kardeşim)

2. BÜYÜK YAPI, TUTARLILIK İLİŞKİLERİ

Tümcelerden yola çıkarak metnin bütünlüğüne ulaşan bir okurun (ya da daha geniş anlamda çözümleme yapan kişinin), metnin tümü üzerinde yapacağı daha önemli incelemeler vardır. Bu da büyük yapı bağlamında yapılacak metin incelemesi alanına girer. Çözümlemek, metne bağlı olarak yapılacak bir açıklama için metin üzerinde yoğunlaşma demektir. Metnin işleyiş biçimini, yazarın belirlediği amaca nasıl ulaştığını ya da okuyucu üzerinde bazı etkilerin nasıl yaratıldığını göstermek; incelenecek metnin mantıksal yapısını, temel düşünce biçimini, bunlara katkı sağlayan diğer yan düşünceleri ortaya koymakla olur (Günay 2007:105, 110).

Tutarlılık unsurları olarak görülen ögeler; metnin teması, amacı, barındırdığı bilgi ve kabul edilebilirliğidir. Tutarlılık unsurları anlamsal ve mantıksal açıdan bu birleşenlerin metin olma ölçütünü vermektedir. Tutarlılık açısından bu yapılar birbirini tamamladığı ölçüde metin olabilmiş demektir (Kekevi 2015:50).

Metnin ilk üç pasajı Prens'in dışarıyı gözlemlemesine ayrılmıştır. Prens ilk üç bölümde yaşadığı yüzleşme sonucu sıkıntı içine girmiş ve metnin çatışma unsuru ortaya çıkmıştır. Dördüncü pasajdan itibaren Babası Han'ın (Mahtarit) servetiyle yüzleştiği yoksulluğu bitirmek insanları

kurtarmak için kullanmaya başlamıştır. Bu kısım, Prens'in bir başka gerçek – devleti servetin var ettiği gerçeği – ile yüzleştirdiği kısımdır. Onbirinci pasajdan itibaren Buddha'dan bahsedildiği görülmektedir. Bodisavat olarak da geçen Buddha, Prens'in yaşadıklarına paralel bir şekilde bir alt anlatı olarak varlığını metinde hissettirmektedir. On dördüncü bölümde Prens, 'cintamani' adlı mücevherin varlığını öğrenir ve asıl anlatı başlar. Yirmisekizinci bölümde Prens'in kardeşi Kötü düşünceli prens anlatıya dahil olmaktadır. Bir karşıt figür olarak anlatıya yerleştirilen Kötü düşünceli prens, anlatının ana karakteri olan İyi düşünceli prens ile birlikte ana sembol karakterleri oluşturmaktadır.

Kırk beşinci pasaja kadar Prens'in adamlarıyla birlikte zorlu yolculuğunun anlatıldığı görülmektedir. Bu pasajda cintamani adlı mücevhere sahip olan Ejderhalar hanı, alt anlatı olarak ifade ettiğimiz Buddha unsuruna dikkati tekrar çekmektedir. Anlatının devamında Prens'in birtakım yasalar öğrettiğine şahit olunmaktadır. Mücevherin karşılıksız alınmadığına dikkat çekilmektedir. Buddha unsuru ön plana çıkmaya başlamıştır. Ellinci bölümden itibaren çatışma unsuru değişmeye başlamıştır. Esas amacın söz konusu mücevher ile yoksulluğu bitirmek yerini daha üstün olarak nitelendirilen Buddha'nın sonsuz mutluluğuna erişmeye bırakmıştır. Bu bölümden itibaren Bodisavat (Buddha) karakterinin mücevherin önüne çıkarıldığı görülmektedir. Elli sekizinci bölüme kadar Kötü düşünceli prensin ihaneti anlatılmaktadır. Buradan sonra ana çatışma unsurunun devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Altmışinci bölümden yetmişinci bölüme kadar yaşananlarda metnin sürekliliği eksiksiz devam ettirilmiş ve Prens, Bodisavat (Buddha) misyonu yolunda yeni bir aşamaya geçmiştir. Metnin son on pasajında kopuz çalan ve insanlara yardım eden ve kimliğini saklayan bir Prens vardır. Asıl misyonu oluşan karakter, son kısımda verilmiştir.

3. DEĞERLENDİRME

Sembol karakterler, paralel bir alt anlatı, güçlü bir yineleme ağı ve söz varlığıyla metin, sayfa eksikliklerine rağmen büyük ölçüde tutarlıdır. Bunu öncelikle gönderim ilişkilerinin sıklığı ve sağlamlığına bağlamak gerekir. Anlatı, tarihî bir metin olması haliyle birtakım açıklamalı çeviriye ihtiyacı da beraberinde getirmektedir. Bu, kaynak eserlerin çevirilerinde görülen ortak bir özelliktir. Metinlerin eksiltildiği görülebilecek ölçüde sade bir biçimde yazılmış olması, metnin tutarlılığını algılayabilmek için açıklayıcı bir çeviriyi gerektirmektedir. Artsüremli çalışmalarda bu noktada bağlam odaklı hareket etmek eski metinlerin değerlendirilmesinde önem teşkil etmektedir.

Küçükyapı incelemesinden elde edilen verilere bakıldığında masal anlatısının tipik bir özelliği olan kalıplaşmış ifadelerin izlekte bir güçlülük sağladığı görülmektedir. Yinelemeler ile sağlanan devamlılık sayfa eksikliklerinin yarattığı boşlukları önemli ölçüde kapatmıştır. Artgönderim ilişkilerine bakıldığında modern anlatıların aksine zamirlerin değil farklı sözcüklerle ifadelerin sağladığı bir artgönderim ağı oluşturulduğu görülmektedir. Bu durum da metnin söz varlığının zenginleşmesini sağlamıştır. Söz varlığının zenginliğinin zemin hazırladığı çağrışım unsuru da bir diğer gönderim biçimi olan sezdirime zemin hazırlamıştır.

Buda'nın hikayesine şahit olunan metinde ana karakterin dönüşümü aşama aşama verilmiştir. Tutarlılık ekseninde bu aşamaların tümü görülmektedir. Bu sayede metin tematik açıdan bütüncül bir biçimde algılanabilmektedir.

KAYNAKÇA

AKÇATAŞ, A. (2001). *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu Romanı Üzerine Bir Metindilbilim İncelemesi*, T.C. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

BALYEMEZ, S. (2011). *Dede Korkut Hikayelerinin Metindilbilimsel Yapısı*, T. C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

ESKİ UYGURCA BUDACI İYİ VE KÖTÜ KALPLİ PRENS MASALINDA METİNSELLİK ÖLÇÜTLERİ

BEAUGRANDE, R. de (1985). *Text Linguistics in Discourse Studies, Handbook of Discourse Analysis*, Volume I, Disciplines of Discourse”, ed:Van Dijk, Academic Press.

BEAUGRANDE, R. de, DRESSLER, W, U. (1988). *Introduction to Textlinguistics*, Fourth Edition, Longman, London.

ERCİLASUN, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

GÜLLÜ, N. (1994). *Sessiz Ev Üzerine Bir Metindilbilim Çalışması*, T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

GÜNAY, D. (2007). *Metin Bilgisi*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

HAMILTON, J, R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası*, Çevirenler: Ece Korkut, İsmet Birkan, Yayınlayan: Mehmet Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara.

ILGIN, L. (1997). *Yazılı Kullanımda Tümce Bağlama*, XI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri, ODTÜ, Ankara.

İMER, K, DEMİR, N, DOĞAN, G. (2000). *Türkoloji ve Dilbilim İlişkisi: Zarf*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayını, sayı:1, s:41-46.

KARATAŞ, T. (2008). *Metin İncelemesinde Söylembilim Yöntemi, Binbir Gece Masalları Üzerine Bir Uygulama*, T.C. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

KEKEVİ, İ. (2015). *Erenlerin Bağından Adlı Mensur Şiir Metni Üzerine Metindilbilimsel İnceleme*, T.C. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

OKTAR, L, YAĞCIOĞLU, S. (1997). *Türkçede Söylem Yapısı ve Artgönderim*, VIII. Uluslararası Dilbilim Konferansı, Ankara.

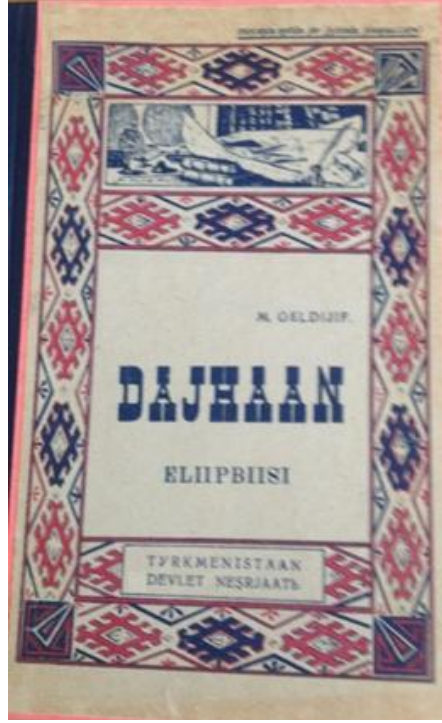
UZUN, L, S. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Simurg Yayınları, Ankara.

Geliş Tarihi: 02.07.2020
Kabul Tarihi: 25.07.2020

**GELDIYEV, MUHAMMET (1928). DAYHAAN ELİİPBİİSİ. AŞKABAT:
TÜRKMENİSTAN DÖVLET NEŞRİYATI, 115 SAYFA.**

Tahir AŞİROV*

Abdulla ORAZSAHEDOV**

1926 yılında Bakü’de gerçekleşen Türkoloji kurultayına Türkmenistan adına katılanlardan Muhammed Geldiyev’in (1889-1931) Türkmen dili, tarihi, kültürü üzerine yaptığı çalışmalarının Türkmen düşünce tarihinde önemli bir yeri vardır (Aşirov 2018a: 93-101; Aşirov 2018b: 85-97; Aşirov, 2019: 21-29). Sovyetler Birliği zamanında “Balıkçı’nın yaş kızı” (Balıkçı’nın çirağı) ve “M.G.” olarak yazılarının altına imza atan meşhur Geldiyev’in (Aşirov 2017a: 9) Türkmen dili üzerine yaptığı çalışmalarından biri de Türkmen Latin alfabesi ile ilgili 1928 yılında Aşkabat’ta *Dayhaan Eliipbiisi* (Emekçi Alfabesi) ismiyle yayınlandığı kitaptır (Geldiyev 1928).

Türkmen dilinin ihyası yönünde çalışmalar yapan Geldiyev, esere “Bir İki Ağız Söz” (Birkaç Kelam) diye isimlendirdiği kısa bir giriş yazmıştır. Bu girişte eserin içeriği ile ilgili bilgiler vermektedir. Yazar, ilk olarak eserin yazım yöntemini şöyle açıklamaktadır: “Bu “*Dayhaan Eliipbiisi*”de diğer “Kızıl Goşın” (Kızıl Ordu) ve “Oğlanlar” alfabeleri gibi, ses

* Dr. Öğr. Üyesi., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, tahirashirov@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>.

** Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora mezunu. abdullah.orazsahedov86@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6629-1280>

usulünde alfabe oluşturuldu” (Geldiyev 1928: 3). Ayrıca yazar, bu konuyla ilgili şöyle demektedir: “Bu elifba da, diğer alfabeler gibi, ses[li harf] usulünde (esasında) oluşturulduğundan, bunu da okutmanın usulü, diğerleri gibidir” (Geldiyev 1928: 3).

Aynı şekilde Geldiyev, girişte kitabın içeriğindeki materyallerin tasnifini şöyle açıklamaktadır: “Bu elifbanın tüm materyali şu üç bölümden ibarettir: 1) Hat (yazı) tanıtma – savat (okuma-yazma) çıkarma bölümü (elifba bölümü), 2) İçtimai hayatta genellikle çiftçilere ait olan okul materyalleri, 3) şuralar hükümetinin kuruluşu, onun temel dileği (arzusunu) hakkında olan çiftçilere gerekli küçük makaleler/yazılar. Bu sonraki iki bölüm, bir birinden tamamen ayrıştırılmaksızın, belki birbirine bağlantılı olarak düzenlendi” (Geldiyev 1928: 3).

Geldiyev, Türkmen Latin alfabesini eserin 5-20 sayfaları arasında anlatmaktadır. Bu bölümün sonunda Türkmen Latin harflerini alfabe sırasına göre tertip ettiği görülebilir. Ancak alfabenin daha iyi ayırt edilebilmesi için harflerin Türkçe kullanımını köşeli parantez içinde yanlarında gösterdik: “A [a], B [b], C [ç], Ç [c], D [d], E [e], Ə [ä], F [f], G [g], H [h], I [i], B [ı], J [y], K [k], L [l], M [m], N [n], D [ŋ], O [o], Ə [ö], P [p], Q [q], Q [ğ], R [r], S [s], T [t], U [u], V [v], X [x], Y [ü], Z [z], Z [j], Ş [ş] (Geldiyev 1928: 21-22).

Geldiyev Türkmen Latin alfabesini şu şekilde bölümlere ayırmaktadır: 1. “A [a], O [o], T [t]” (s.5), 2. “Q [q], Ş [ş]” (s.6), 3. “N [n], B [ı]” (s.7), 4. “L [l], J [y]” (s.8), 5. “I [i], R [r]” (s.9), 6. “Z [z], B [b]” (s.10), 7. “M [m], E [e]” (s.11), 8. “D [d], S [s]” (s.12), 9. “K [k], Y [ü]” (s.13), 10. “G [g], U [u]” (s.14), 11. “Ə [ö], C [ç]” (s.15), 12. “Ə [ä], P [p]” (s.16), 13. “Q [ğ], D [ŋ]” (s.17), 14. “H [h], Ç [c]” (s.18), 15. “V [v], X [x]” (s.19), 16. “F [f], Z [j]” (s.20).

Geldiyev, Türkmen Latin alfabesi hakkında bilgi verdiği eserinin her bölümünde, ilk olarak sayfanın başına konuyla alakalı resimler yerleştirmiştir. Sonra harflerin büyük ve küçük olmak üzere matbaa ve el yazısı şekillerini göstermiştir: “A [a], O [o], T [t]”. Onun altında ise el yazısıyla birlikte “At. A-ta, Tat, Ta-ta. Aat. Ot. Oot. Tot. Ata, ot ota” şeklinde örnekler vermektedir. Son olarak “sooraqlar” (sorular) başlığı altında arka arkaya şu soruları sormaktadır: “1. Yukarıdaki resme bakın! 2. O resimde ne görüyorsunuz? 3. Onlar kimler? Onlar ne yapıyorlar?” (Geldiyev 1928: 5). Yazar, on altı bölümde ele aldığı alfabenin, ilk üçünde soru sormakta, diğerlerinde örnekleri çoğalttığından ve metin yerleştirdiği için soruya yer vermemektedir (Geldiyev 1928: 8-20).

Aynı şekilde Geldiyev, 1’den 10’a kadar sayıları, birden (I) bine (M) kadar Roma rakamlarını, nokta, virgöl, noktalı virgöl, iki nokta üst üste, ünlem, soru, orta nokta, köşeli parantez, parantez, artı, eksi, çarpı, bölü ve eşittir işaretleriyle belirtmiştir (Geldiyev 1928: 22). Sonra “Rakamlar” ve “Roma Rakamları” başlıkları altında her bir sayıyı ayrı kutucukta verip, altında ise onlarla ilgili açıklamalara yer vermiştir (Geldiyev 1928: 8-20).

Geldiyev, kitabın 24. sayfasından 115. sayfasına kadar Latin harfleriyle yazılı Türkmençe çeşitli metinler yerleştirmiştir. Geldiyev’in kitabın girişinde belirttiği gibi 2. ve 3. bölümde dönemin sosyal, tarihi olaylarını anlatan metinler eklemiştir. Ayrıca eserinin diğer bölümünde dönemin edebi, tarihi yazılarını ve düşünce yapısını açıklayan şiirleri de ilave etmiştir. Dönemin yönetimi tarafından “Türkmen Taze Elipbisi” (Türkmen Yeni Alfabesi) adı altında kabul edilen “Kararı” da yine eserinde getirmektedir (Geldiyev 1928: 111-112). Bu yazıların arasında “Dil dernevi” (Dil araştırması) başlığı altında dilbilgisini anlatmaya çalışmaktadır. Örneğin Türkmencede büyük harflerin nerede ve ne zaman yazılacağını şöyle açıklamaktadır: “Bir şeyin veya insanın isimlerinin baştaki harfleri her yerde büyük harf ile

yazılmalıdır. Eğer bir şeyin adı iki sözcükten oluşup araları açılıp ifade edilse onun gibi adlarda iki söz arasında bir tire getirilip, ikinci bölümün baştaki harfi de büyük harf ile yazılır. Örneğin, Aşır – Sapar oğlu, Durdı – Aman oğlu... Aşkabat, Kerki, Teçen...” (Geldiyev 1928: 33-34).

Geldiyev’in *Dayhaan Eliipbiisi* (Emekçi alfabesi) adlı eseri, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkmen dilini, düşüncesini yansıtan önemli bir kaynaktır. Kitaptaki zikri geçen alfabe, Türkmen dilinin alfabe tarihi ile ilgili süreci gösterme açısından değerlidir. Geldiyev’in eserinde yerleştirdiği metinler, Türkmen dilbilgisinin esaslarını, ayrıcalığını yansıtmaya açısından değerli olduğu gibi dönemin düşüncesini açıklamada da ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır. Tüm bunlarla birlikte eserdeki alfabe ve metinler, dilbilgisi bakımından ilk Türk Kurultayının uygulaması olduğu görülebilir. Bundan dolayı da Geldiyev’in bu yapıtı, Türk dünyası açısından ayrı bir değer olduğu muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Aşirov, Tahir (2017). “*Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Türkmenistan’da Dil - Şive Tartışmaları (I. Kaynaklar)*”. Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt: II, Sayı: III, ss. 5-11.
Aşirov, Tahir (2018a). “*Düşünür Muhammed Geldiyev (1889-1931)’in Türkmen Dili Mücadelesi*”. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), Cilt: II, Sayı: II: ss. 93-101.

Aşirov, Tahir (2018b). “*Türkmen Dilinin Terminolojik Problemleri Üzerine Araştırmalar: M. Geldiyev Örneği (1889-1931)*”. Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT). Cilt: X, Sayı: III: ss. 85-97.

Aşirov, Tahir (2019). “*Sovyet Dönemi Türkmenistan’ında Eleştirel Düşüncenin Tarihi: M. Geldiyev (1889-1931) Örneği*”. Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkoloji Dergisi. Cilt: V, Sayı: 97, ss. 21-29.

Geldiyev, Muhammet (1928). *Dayhaan eliipbiisi*. Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.